

EESTI KIRJANDUS

SISU:

- B. SÜÜT:** Johannes Barbarus luuleareenil.
- J. ROOS:** Fr. Puksoo raamatukultuuriline tegevus ja harrastused.
- R. Põldmäe:** M. Fr. Hasse ja usulihalduslik „sõelumisaeg“
Lõuna-Eesti vennastekogudustes.
- A. SUIK:** J. Barbarus — Üle läve.
- A. ORAS:** A. Sang — Müürid.
- ED. HUBEL:** A. Hint — Tulemees (Trimmer).
- D. PALGI:** A. H. Tammsaare — Põrgupõhja uus Vanapagan.
- M. SILLAOTS:** K. A. Hindrey — Ja ilma ja inimesi
ma tundsin viimati ka.
- A. KAAL:** S. Kabur — Reet Tammiku.
- H. RAUDSEPP:** M. Sillaots — Sealtpoolt künniseid.
- A. PALM:** Eesti Vabadussõda 1918—1920. II.
Eesti raamatute üldnimestik 1937. a. alates. 29. poogen.

N° 1

27. JAANUAR

1940

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

J. BARBARUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

JAANUAR 1940

NR. 1

JOHANNES BARBARUS LUULEAREENIL.

Tagasivaade luuletaja kümnele värsikogule ta 50. sünnipäeva puhul.

J. Barbarus tungles oma esimese värsikoguga „Fata-morgana“ meie luuleareenile teatavasti koos siurulastega nende esinemise teisel aastal (1918). Põhiliselt näitas seegi uus luule- raamat siurulastele omast piiramatut vaimustust luuletaja mina- vabadusest ja ohjeldamatut elujanulist sensuaalsust, mille kõige mehelikumad, aktiivsemad ning robustsemad poolt Barbarus algu- sest peale hakkas esindama. Selle kõrval aga avaldus juba kül- lalt silmapaistvalt ka luuletaja omapära: põhiline rahulolematuse elu konventsionaalsete vormidega, ürgjõuline ründamislust ja revolutsioonimeelsus, kuigi esialgu kitsalt isikuhuvidega piira- tud ringis. Nende omaduste teadlikuks viljelemiseks oli Barba- rus saanud äratust tutvumisest vene kirjanduse tolle aja mood- samate vooludega, akmeismi ja adamismiga, millede olemust kirjanik ise oli juba a. 1914 artiklis „Esteetiline käärimine“ („Vaba Sõna“ 1914, nr. 3, 4) määratelnud järgmiselt: „Akmeism on optimistlikku laadi vool, täis entusiasmi ja rõõmu maapääl- susest, maisest; akmeism püüab inimeses pakitseva elava hinge ilu esitada: rohkem noorust, värskust lojusliku vanaduse ja tuimuse asemele. Akmeism on lüürika mehelise elemendi esitaja.“ Ja adamismi kohta: „Adamismi aluspõhjaks on väide, et meis igas veel püsib osa metsikust esi-isast, lihtsast Aadamast, kes elu ees tagasi ei kokkunud. Saagem siis niisama lihtsaks, vabaks kultuuripeenustest ja koormast, mehiseks elus ja luules.“

Ei ole kahtlust, et siin esitatud sihid tundusid Barbarusele väga loomukohastena. Oma noorusluules on ta neist tugevasti mõjutatud, kuid teataval määral peab ta neist kinni ka oma hili- semas toodangus.

Barbaruse luulemaailm ta kolmes esimeses värsikogus „Fata-morgana“ (1918), „Inimene ja sfinks“ (1919) ja „Katastroofid“ (1920) on oma üldilmelt väga erakordne

ning kontrastiderohke, tugeva naturalistliku kallakuga. Kaasaja tsivilisatsioon tundub luuletajale koormana, linlikud kultuuripeenused pahedena, mida tuleb asendada tugevate ürgvaimustlike elamustega. „Fata-morganas“ manab luuletaja lugeja silmade ette fantastilisi ürgmaailmu tuld kummardava inimese, tohutute kolosside ja ürgsete hiigelloomadega, elab suurlinnade hävitavais ahvatlustes ja näeb peagu kõigis eluavaldustes kummitamast naist — lihalikku, ürgjõuliselt vallutatavat ning vältimatut, keda ta tunnetab kui ammutamatut kannatuste, piinade, aga ka elurõõmu allikat. Meeleolu kõigub äärmustes, on rahutu, painajalik, eksalteeritud. Kõige tasakaalutumaks muutub elutunne kogus „Inimene ja sfinks“, kus luuletaja näeb sõjaaegset tõelisust kubisevat toorusest, julmusest, tapmisest, mis äratavalt küsib: milleks? Kas sünnitatakse ainult tapmiseks ning hävitamiseks? Enesetunde katastroofist päästab luuletajat kõikeületav elujanu, mis leiab lunastuse eeskätt naises ja liha ülistamises. Esikkoguga võrreldes on „Inimene ja sfinks“ sisult jõulisem, keelelt ühtlasemalt naturalistlik, puhastunud romantismi ja sümbolismi sugemeist, stiililt ehtsamalt ekspressiivne, tihedam ning elavam.

„Katastroofides“ pakub luuletaja veel koledamaid sõjaaegse elu viletsuse ja õuduse pilte, minnes naturalismis järjest enam liialdusse. Luuletaja näeb katastroofi suubuvat nii meeletut maailma kui ka iseend, kuid manitseb lõpuks siiski elule julgesti näkku vaatama. Ta kinnitab ühtlasi, et parem tulevik ei sünni naise läbi, vaid „valmib meeste leegitsevais päis“ („Uuestsünd 2“).

Ei tule salata Barbaruse varasema luule liigset sisulist ühekülgisust ja robustsust, vormilisi konarusi, keelelis-stiililisi liialdusi ning saamatust. Sellised õigekirjavead, nagu *a s t v a d*, *j o o k s v a d*, *h õ i s k a g e*, *k ä i k e s s e*, *t u l p e k s j t.* on päris sagedased. Neile liituvad ülakoma abil kokkutõmmatud ja lühendatud sõnad (*ast'va*, *edas' jt.*), moonutused riimi pärast, nagu *m ä n g i s* (pro: mängus): *s ä n g i s*, *m ä s s i t u d* (pro: ässitatud või ässitet). Häirivalt mõjub ka võõrsõnade ning barbarismide selline üliküllus, mida on raske õigustada. Igal leheküljel leiame rohkesti sõnu, nagu: kontuurid, mikstuurid, hetärid, hemisfäärid, sireenid, aroomid, vampiirid, spioonid, baleriinid, kokotid, bakhanaalid, shakaalid, manöövrid, chef-d'oeuvre'id, malöörid jpt. Nendega liitub veel tihe hulk prosaisme ja vulgarisme. Aga kõige selle keelelis-stiililise „barbaarsuse“ kaalub õnneks suurel määral üles luuletaja tugev mõtte- ja tundejõud, hävimatult optimistlik ja eluhimu.

Sulgenud valiku oma noorusluulet kogusse „K o l m n u r k“ (1921), ütleb Barbarus hüvasti endisele, visates sellele „Nekroepiloogis“ nagu laibale „mulda labidaga korda kolm“ ja töötades: „Enesega uuesti nüüd suhtun.“

Uus luuletuskogu „V a h e k o r r a d“ (1922) näitabki luuletaja egotsentriliste huvide ulatuslikumat avarustumist sotsiaalseiks. Parema tuleviku nimel unistab ta maakera rahvaste ühtesulamisest üheks pereks, määratleb teravalt oma vahekorrad kodanluse, lugeva publiku ja Eestiga. Ta kriitika on teravam kui kunagi varem, juba seetõttu, et ta on kujunenud asjalikumaks ning elulähedasemaks.

Kuid hoopis järsema käänaku endisest kõrvale teeb Barbarus järgmise luuletuskoguga „G e o m e e t r i l i n e i n i m e n e“ (1924), saades selles prantsuse tolle aja uusimate voolude, eeskätt kubismi ja konstruktivismi saavutuste ja katsete ümberistutajaks eesti luulesse.

Tutvunud prantsuse moodsa lüürikaga¹⁾, eriti aastaist 1918—1925, oli Barbarus vaimustatud selle loosungeist, mis nõudsid luule kokkukõlla viimist käesoleva mehhaniseeritud sajandi eluga; luuletuste uudset konstrueerimist; loobumist iganenud estetismist, sentimentalismist ja romantikast, mida peab asendama vaimustus tänapäeva aktiivsusest, optimism, julge elusünteesi andmine; maailmavalu asemel maailmarõõmu kuulutamist, tundmuspiiride kasvamist üle kodukuru kosmiliste mõõtu deni; rahvuskultuuri laiendamist üldinimlikuks kultuuriks. Tänapäeva peegeldada kõiges selle mitmekesisuses — vanade väärtuste ümberhindamise, hooga edasirühkimise, tehnika, teaduse ja kõige muuga —, see oli üldiselt moodsa lüürika ülesanne. Moodne inimene pidi olema kõigepealt lihtne, terve, elurõõmus, energiline, laetud dünaamikaga, mitte enam uusromantismi närvidell ja meeleolutsev neurasteenik.

Kes üksikuist prantsuse moodsa luule autoreist Barbarust tema uues arenguastmes eriti mõjutanud, on Jean Cocteau, kelle julge ning leidlik stiiliakrobaatika (milles on esikoht värskel, ootamatuid assotsiatsioonide pakkuvail võrdlustel), kujutuse teravalt kontuurne joonistamistehnika ja väga ilmekas kubistlik dekoratiivsus on nähtavasti jätnud luuletajasse sügavaid jälgi. Puhtvormilisest küljest on Barbarusele uudset eeskuju pakkunud eriti Fernand Divoire, kes on olnud prantsuse moodsa luule ühe eriharju, simultaneismi esindaja. Divoire püüdis loomingu-

1) Vt. J o h. B a r b a r u s, Pilk prantsuse moderni lüürikasse. Looming 1925, nr. 8, 9, 10.

protsessi elamusi võimalikult tühjendavalt edasi anda seeläbi, et ta näitas ka peateema arendamisest väljakasvavaid kõrvalkujutlusi, mida ta esitas peenemas trükis, peateemade kõrval paralleelselt kõrvalteemadena. Viimaste side peateemadega tundub Divoire'il aga liiga juhuslik, lahtine, sisuliselt peagu mõisteta-matu, omades seega, nagu Barbarus tähendab, ainult visuaalset tähtsust. Barbarus astub „Geomeetrilises inimeses“ sammu edasi, kuna ta püüab käsiteldud vormilise uuduse rajada sisuliselt põhjendatud alusele. Eespool mainitud artiklis esitab Barbarus oma meetodi kohta „Geomeetrilises inimeses“ täpsemaid andmeid: „Olen ehitanud omad värvid (Pariis 2, Olla, La danse du ventre) assotsiatsioonide seadusile (naabruse seadus, sarnasuse seadus), jagades neid joonega — värss kontrastidega, värss paral-leelidega, või trükierinevusega — värss analoogiatega; nagu kujutluste assotsiatiivne voolamine neile seadusile allub, samuti minu värvid: naabrus ja sarnasus on võimalik vähemalt kahe asja vahel, sellest siis värvi jaotus kaheks — kahepinnaliseks. Järel-kaja parenteesina käsitades, olen pääteemi viimasest klambriga eraldanud (värss parenteesidega — Laul kõigest kaduvast).“ Sel puhul Barbarus, muide, märgib, et värvi konstruktiivset külge võidaks veelgi edasi arendada, näit. võidaks muu seas anda luuletusele ühepinnalise välise käsitluse asemel mitmepinnaline väliline kui ka sisemine ulatus ja väljendusvorm. Luuletaja lõpetab oma selgituse sõnadega: „Vähemalt üks on selge: värsijalad ja riim ei ole ainukene voorus; esimesed on vaeseomaks tallat, vaja asemele kunstlikke — ortopeedilisi jalgu, et värsipuusad keha kanda võiksid, kuna riim on vändat kui väntoreli vana noot.“

Eespool esitatud mõjutingimustes, eriti aga luuletaja väga aktiivse vormiuuendamistahte tõttu on „Geomeetiline inimene“ kujunenud Barbaruse vahest kõige esileküündivamaks ning huvitavamaks teoseks. Vormiuuendusega seltsib värsikogu geomeet-riliste piltide suur tundeintensiivsus, mõtteline julgus ja aktiiv-sus, väljenduslik tabavus ja hoogsarütmiline löögijõud. Tuleb aga aru saada võõrastusest ja raskusest, mida seniseid tradit-sioone arvestades suurele enamikule tekitab luulevõõraste tea-duslike terminite ja vormelite rohke kasutamine, hoolimata sel-lest, et see siin on juba üldiselt täiesti oma kohal.

Järgnevais luuletuskogudes „Multiplitseerit ini-mene“ (1927), „Maailm on lahti“ (1930), „E. V - r.“ (1932), „Tulipunkt“ (1934), „Memento“ (1936) ja „Kalad kuival“ (1937) jätkab Barbarus põhijoontes „Geo-meetrilise inimesega“ alustatud suunda, seda mitmeti süvenda-

des, täiendades, lihtsamaks ning kodusemaks muutes. Seejuures otsib luuletaja revolutsioonilist laadi maailmaparandamistatõhe kogu aeg kas otseselt või kaudselt noorusliku julguse ning ulju-sega uusi avaldumisvõimalusi.

Kui „Geomeetrilises inimeses“ luuletuste pealkirjadeks sageli olid geomeetrilised terminid (näit. „Horitsontaalne“, „Per-pendikulaarne“, „Paralleelne“, „Sirgjooneline“ jt.), siis on need järgmises luuletuskogus asendatud moodsale tehnika-ajastule omaste üldiste kujutelmadega, nagu pealkirjades „Värssrongid“, „Jazz-neegeer“, „Pegasus propelleriga“, „Mina ja aeroplaan“, „Multiplitseerit poeet“ jts., milledele vastab niisama moodne, suurlinlikule tsivilisatsioonile ja tehnikasaavutustele omane sisu.

Alates luuletuskogust „Maailm on lahti“ võib märgata ilmselt lähenemist konkreetsemaile aineile ümbritsevast tõsielust (vt. näit. „Värssjutud“, „Pisilinna tsükli“, „Ateljee“). Avaluuletuses „Maailm on lahti III“ ütleb kirjanik sihtimääravalt:

Kõik luugid on lahti,
kõik aknad on avat!
Lükake eemale mõistuse kardinad
ja ideede pesu,
mis looritab meeli.
Vaatke lihtsa silmaga
ruumi, oma ümber!

Ümbritseva igapäevase tõsielu seiku enese ümber on luule-taja kõne all olevas kogus näinud vahest konkreetsemalt kui kunagi varem. Seda tunneme eriti „Värssjutus surijast tütar-lapsest“, suurel määral ka „Tütarlapse portrees“ ja ka pikemas, kolmes variandis esitatud luuletuses „Siutsi — minu naise port-ree“. Kui viimaseile sõnamaalinguile lisaks meenutada „Geomeet-rilises inimeses“ avaldatud lennukat „Autoporteed“, siis näeme, et luuletaja ande üks pool, mida ta on väljendanud kirglikus tun-nistuses „milline õnn on — sõnadega joonistada“, on oma kubist-likus laadis jõudnud kõrge meisterlikkuseeni.

Kahes järgnevas värssikogus teeb Barbarus eeskätt kodumais-tele oludele hoolimatuseni karmi, kuid üldiselt ikkagi küllalt tabavat ning värsket arvustuslikku tõmbetuult, ilma et tal oleks eriliselt uusi või endisest üleulatuvaid saavutusi, kui mitte arves-tada „E. V-r-s“ esileküündivalt õnnestunud uudset looduslühirika-harrastust luuletustes kevadest ja lindudest.

Erisuguseks katsetuseks Barbaruse loomingus on kahe ula-tuslikuma biograafilise mälestuspoeemi kirjutamine eesti kõige silmapaistvamaist sotsialistidest E. Vildest ja M. Martnast värsi-vihus „Memento“. Kuigi need sisaldavad siiraid ning kirglikke

veendumuste tõlgitsusi ja vaimulageduse ründamist, tuleb poeme nende liigse ehitusliku lõtvuse, värsitehnilise monotoonuse ja keelelis-stiililise distsipliinituse pärast pidada kunstiliselt ebaõnnestunuiks. See värsivihik on tõenduseks, et pikema poemi vorm luuletaja võimetega hästi ei sobi.

Kümnendas värsikogus „Kalad kuival“ leiab Barbaruse luulekonstruktori ehitamisvaist uue loomukohase aine — pingsa kaasaelamisega jälgib ta tsükliis „Ehitised liival“ ehitusprotsessi kujunemist, alates materjalist kuni rannahotelli valmimiseni. Kuid luuletaja ei piirdu sellega, vaid esitab meile sünteesi kõigist ehitusega lähemalt või kaugemalt seotud eluavaldustest ja sellest võrsunud isiklikest mõttest ning tundeist, jõudes seejuures muu seas organiseeriva inimhõimuse ja looduse põhilise vastuolu filosoofilise tunnetuseni. Veel enam tunneme tungimist filosoofilise tagapõhjani tsükliis „Ürgmotiive“ ja luuletuses „Mullapoem“ (tsüklist „Mündi ümberloomine“), kus luuletaja jälgib inimese ühendust elu juhtivate ürgjõududega. Tuleb pidada päris loomulikuks, et väljendusviis nende puhul muutub tavalisest soojemaks ning lihtsamaks, rütm sujuvamaks.

Filosoofilise tunnetuse momendid saavad kõne all olevas värsikogus uuteks silmapaistvamaiks arengutähiseiks ja osutavad Barbaruse luule edaspidist süvenemissuunda.

Ühtlasi tohiks olla eriti tähelepanev, et luuletaja huvid ei piirdu ta kümnendas värsikogus enam kitsalt tänapäevaga, vaid otsivad vaatlusobjekte ka minevikust. Kõige konkreetsemalt näeme seda luuletustest „Vanad kõrtsid“ ja „Vana tuulik“. Tunne, et luuletaja suhtumine ellu on muutunud mitmekülgsemaks, juurde sünenenud mõistmist, ja sellega ühenduses kohtame „Vanas tuulikus“ luuletajale omase energilise ironia ja sarkasmi asemel juba põgusaid huumorikiirigi.

Tagasi vaadates Barbaruse kümnele värsikogule näeme, et edasiviivaks teguriks ta luule arengus on eeskätt suur vitaalsus, harukordne energiahulk, mis ei püsi ettenähtud vormides, vaid otsib tormates uusi teid. Kõigepealt just uute teede otsijana, innuka novaatorina on Barbarusel olnud meie luule võitlusväljal täita asendamatu osa. Luuletaja uljast ning hoolimatusega irriteerivast võitlusnatuurist olenevad ka ta peamised puudused ja hüved. Esimestest mainigem ta kriitika ja uue maailmakorra agiteerimise ühekülgset; stiililist hüperboolitsemist; monotoonust, mis oleneb eeskätt läbematusest leida vahel hädavajalikkegi varjundeid ning vaheldust; vemmälvärsitsemist hoo raugemise momentidel; sõnavaralist ülekoormatust teaduslike ning

tehniliste oskussõnade, liigsete barbarismide, prosaismide ja vulgarismidega; häirival määral dialektilist ortograafiat. Neid eba-kohti ületab siiski luuletaja tavaliselt väga erk ning intensiivne välismaailma tajumine, mis võimaldab haarata lugejat enamasti ka siis, kui pole pakkuda enam kui ainult pinnalisi meelelisi muljeid; luuletaja alati erutavalt tugev ideeline pinge, ta karastavalt ning puhastavalt mõjuv äge, julge ning karm võitlus inimvabaduste piiramise, vaimusuretava kasarmuliku õhkkonna, tagurluse, julmuse ja tooruse vastu; tugevalt elujaatav optimism, mis ei ole lämbunud ühestki survest; erakordne ehitamisrõõm, mis on näidanud meie luulele kõigepealt uusi vormi arendamise ja mitmekesistamise võimalusi; eelarvamusteta tänapäeva peegeldamine mitte ainult kitsa kodukuru, vaid eelistavalt just euroopalisel või koguni kosmilisel ulatusel.

Barbarusele ei saa vaadata sellise üleoleku ja võõristusega, nagu seda on tehtud võrdlemisi laiades ringides eriti viimaste aastate arvustamishelluses ja -arguses. Ei tohiks olla kahtlust, et oma küpse ea luule ajakohaste tehniliste oskuste ning kogemuste, kaasaja luulemaastiku tundmise ja erakordse võitlusvõimega on Barbarus asendamatuks sõduriks meie luule võitlusrindeil.

Bernard Sööt.

FR. PUKSOO RAAMATUKULTUURILINE TEGEVUS JA HARRASTUSED.

Eesti raamatupõldu on veel vähe aega haritud, seepärast ei ole meie raamatukultuurilisel tegevusel ka palju kindlaks kujunenud vorme, pärimusi ega kindlat rahvuslikku stiili. Kõik on alles kujunemisstaadiumis, puutugu küsimus kas siis raamatu formaadisse, kaanekaunistusse, köitesse, raamatukogundusse, bibliofiilsusse, eksliibristesse, eraraamatukogundusse, bibliograafiasse jne. Kõigil neil aladel on meil veel võrdlemisi vähe ära tehtud.

Neid, kes kogu oma elu oleksid pühendanud raamatukultuuri viljelemisele, võib loendada sõrmedel. Tööd on palju, aga tegijaid on vähe. Üks sääraseid töötajaid eesti raamatupõllul on Tartu ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich Puksoo (end. Puksov), kes käesoleva aasta jaanuaris pühitseb oma 50-aastast sünnipäeva ja oma ameti 20-aastast tähtpäeva: ta on sündinud 24. jaan. 1890 Rāpinas ja Tartu ülikooli raamatukogu

juhatajaks saanud 1. jaan. 1920. Järgnevalt puudutagem lühidalt tema raamatukultuurilist tegevust, piirdudes seejuures peamiselt kolme alaga. Need on tema tegevus oma otsesel kutsealal ja raamatukultuurilistes organisatsioonides, tema trükisõnaline tegevus raamatukultuuri viljelemisel ja tema raamatulähedased eriharrastused.

Fr. Puksoo raamatuhuvilised harrastused ulatuvad varasesse lapsepõlve tagasi. Tema isakodus valitses raamatusõbralik vaim ja oma raamatuhuvi on ta suurelt osalt pärinud isalt, kes oli õpetaja, laulukoori juhataja ja innukas raamatusõber, omades oma aja kohta küllaltki head eestikeelset raamatukogu, kus leidsid muu seas peaaegu kõik Fr. R. Kreutzwaldi, J. V. Jannseni, C. R. Jakobsoni, J. Pärna, E. Bornhöhe jt. tööd ning mitmesuguste ajakirjade aastakäigud ja ajalehe lisad. Neid luges noor Puksoo elava huviga, kusjuures talle eriti meeldisid Bornhöhe teosed „Tasuja“ ja „Villu võitlused“. Kirglikum raamatulugemine toimus omaaegse Aleksandri gümnaasiumi I ja II klassis Tartus.

Seoses huviga raamatu vastu arenes Puksool koolis eriline huvi vanade keelte ja vana ajaloo ning klassilise kirjanduse vastu. Sellest siis tuligi, et ta valis endale studiumi alaks ja aineks ülikoolis klassilise keeleteaduse ja kreeka ning rooma kirjanduse, olles eestlaste hulgast üks väheseid selle ala õppijaid omaaegses vene ülikoolis. Lõpetanud ülikooli 1915. a., sai ta Venemaal gümnaasiumiõpetaja koha ladina keele alal, töötades 2 aastat Dorogobuži linnas Smolenski kubermangus ja siis 2 aastat Aleksandrovi linnas Vladimiri kubermangus. Venemaal pani ta aluse oma isiklikule raamatukogule, mis koosnes peaaesjalikult tema oma erialalistest, s. t. kreeka ja rooma keelde ja kirjandusse ning ajaloosse puutuvaist teoseist. Neid raamatuid ei saanud ta kodumaale tules ühes tuua, sest teatavasti keelas enamlaste võim säärase esemete kaasavõtmise kõigile Venemaalt lahkujaile.

1918. aastal kodumaale tulnud, sai Puksoo vanade keelte õpetajaks Tartus, esiti Treffneri gümnaasiumis ja siis ka E. N. K. S-i tütarlastegümnaasiumis. Ka Vabadussõjast võttis ta 1918. a. osa, kuuludes Tallinna Kaitsepataljoni õpetajate roodu.

Kui 1919. aastal avati Eesti ülikool, oli Fr. Puksoo üks neid väheseid, kes võis küsimusse tulla kandidaadina uue ülikooli raamatukogu juhataja kohale, millise ameti loomulikuks nõudeks ja eelduseks pidi olema kõrgem haridus. Säärase isikud puudusid eestlaste hulgas tol ajal üldse, kellel oleks olnud vas-

tav ettevalmistus raamatukogunduse alal ja lisaks veel ülikooli haridus. Septembris 1919 kutsuti Puksoo ülikooli raamatukogu juhataja kohustetäitjaks ja komandeeriti kohe Soome. Töötanud sama aasta kaks lõpukuud Helsingi ülikooli raamatukogus ja tutvunud raamatukogundusse puutuva teoreetilise kirjandusega, valiti ta 1920. aasta jaanuaris Tartu ülikooli raamatukogu juhatajaks, millisel kohal on tegutsenud praeguseni.

Rõhuv enamus endise vene ülikooli varandusest oli Venemaale viidud. Selle reevakueerimise komisjoni kuulus Puksoo ülikooli raamatukogu asjus spetsina ja vastutava isikuna. Ülikooli raamatukogu reevakueerimise asjus käis ta kaks korda Venemaal, märtsis 1920 ja juulis samal aastal. Raamatukogu toodi tagasi septembris 1920. Pärast seda algas siin organiseerimistö täies ulatuses. Kogu raamatukogu tuli uuele alusele seada ja uutele oludele kohandada. Endine vene ülikooli raamatukogu koosnes ainult arhiivkogust. Nüüdsest peale lahutati see kaheks ja loodi arhiivkogu kõrvale käsikogu ning viimastele 1925. a. juurde veel lugemissaali kogu, mida Vene ajal ei olnud. Täiesti uutena tuli juurde luua Estica ja Baltica osakond, milliseid tuli otsast peale kujundama hakata. Kõigile neile osakondadele loodi sõnastik-kataloog, kus märksõna ja autori kataloog ühte liideti. Et kõike seda tööd ajanõuete kohaselt juhtida ja organiseerida, käis Puksoo tutvumas 1920. a. Saksamaa ja Austria ülikoolide raamatukogudega, 1924. a. Prantsuse ja Belgia ülikoolide raamatukogudega ja 1925. a. Rootsi ja Taani ülikoolide raamatukogudega. Välismaal saadud teadmisi ja kogemusi rakendas ta Tartu ülikooli raamatukogu kõigekülgeks arendamiseks ja ajakohaste nõuete rahuldamiseks. Üks tähtsamaid uuendusi oli vastastikuse laenutamise vahekorra sisseseadmine kodumaa ja välismaa raamatukogude vahel, kusjuures vahetus toimub 70 koguga, kuhu kuuluvad eeskätt Rootsi, Soome, Läti ja Saksamaa raamatukogud. Palju aitab ülikooli raamatukogu hüvanguks kaasa, et sinna iseseisvusajal sisse seati elektervalgustus ja keskküte, mis on hädavajalikud ajakõrgusel seisvas moodsas raamatukogus. Edasi teostati 1927. ja 1928. a. ülikooli raamatukogule suurem ruumide juurdeehitus ja tehti raamatute jaoks 6 kilomeetri pikkuses uusi riioleid.

20 aasta jooksul, mil Fr. Puksoo on olnud raamatukogu juhatajaks, on Tartu ülikooli raamatukogu, niipalju kui majanduslikud olud on seda võimaldanud, arenenud kõigiti ajakõrgusel seisvaks raamatukoguks. 1922. a. oli raamatute ja väitekirjade arv Tartu ülikooli raamatukogus kokku 500 000, 1939. a.

aga üle 700 000. Balticat oli 1922. a. 1400 raamatut ja Esticat 3500. Kogu Eesti ülikooli kestuse ajal on raamatukogusse juurde muretsatud 70 000 raamatut, 90 000 brošüüri ning väitekirja ja 45 000 ajalehtede ning ajakirjade aastakäiku, ja praegu sisaldab see kokku 710 000 numbrit, sealhulgas Esticat-Balticat 50 000 numbrit.

Alates 1927. aastast peab Puksoo ülikoolis loenguid oma erialalt kõigi fakulteetide üliõpilastele, käsitledes peamiselt bibliograafiasse, raamatukogundusse ja raamatute tarvitamise puutuvaid küsimusi ja valmistades ette tulevase raamatukoguhoidjaid.

Tulnud 1918. a. Tartu, hakkas Puksoo endale uuesti soetama erakogu, kuhu kuuluvad nüüd teosed peamiselt tema erialalt, nagu bibliograafia, bibliofiilia, raamatuasjanduse, raamatute ajaloo, raamatukogu tehnika jne. alalt. See on omalaadi väärtuslik raamatukogu, sisaldades kokku kuni 2000 tiitlit.

Peale oma otsese töö Tartu ülikooli raamatukogus on Puksoo juhtivalt osa võtnud peaaegu kõigest Eesti raamatukultuuriga seoses olevaist organisatsioonidest. Tema algatusel hakati 1924. aastal rahvuslikku bibliograafiat välja andma ja tema juhtimisel on „Eesti raamatute üldnimestiku“ koostamist teostatud kuni tänaseni. Puksoo on olnud kõik need aastad üldnimestiku koostamise komisjoni esimees. Üldnimestik on ilmunud Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel ajakirja „Eesti Kirjandus“ lisana tervelt 16 aastat ja ilmub praegugi edasi, kujundades eesti uuema bibliograafia fundamendi. Samuti on Puksoo juhtivalt tegev olnud Eesti Bibliograafia Asutise loomisel ja juhtimisel, olles nimetatud asutise kolleegiumi esimees alates 1935. a. kuni tänaseni.

1922. a. võttis ta osa rahvaraamatukogude liigitussüsteemi väljatöötamisest, milline süsteem on praegugi aluseks meie raamatukogunduslikus praktikas. Ühtaegu oli ta ka raamatukultuuriliste oskussõnade väljatöötamise komisjoni liige.

Edasi esines ta korduvalt lektorina Haridusministeeriumi poolt korraldatud raamatukoguhoidjate kursustel, on avalike raamatukogude juhatajate kutseeksami-komisjoni liige ja oli samuti raamatukogude komisjoni liige Haridusministeeriumi juures.

Kui 1923. a. asutati Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, kuulus Puksoo asutajate hulka, olles esimene abiesimees ja hiljem esimees. Ühingu koosolekuil esines ta tihti ettekannetega. Samuti võttis ta ka Eesti delegatsiooni liikmena ja juhina osa Balti raamatukoguhoidjate kongressidest, mida peeti vaheldu-

missi Tallinnas, Riias ja Kaunases. Neil kongressidel on ta mitu korda esinenud ettekannetega Eesti raamatukogudest ja bibliograafiast.

Edasi on eesti raamatukogunduse bibliograafia koostamine Puksoo algatatud. Seda tegi ta esialgu ise, hiljem laskis seda koostada ülikooli proseminarist osavõtvail üliõpilastel. Eesti raamatukogunduse bibliograafia ilmub ajakirjas „Raamatukogu“.

Olles Vaimse Koostöö Rahvusvahelise Komisjoni Eesti Osakonna sekretäri abi alates selle asutamisest 1929. a. ja hiljem sekretär, on ta juhtivalt osa võtnud selle tegevusest. Muu seas esines ta Balti Riikide Vaimse Koostöö Kongressil 1937. a. ettepanekutega, et bibliograafiliste ürituste kooskõlastamiseks ja lihtsustamiseks Eesti, Läti, Leedu, Soome ja Rootsi trükiste alal tuleks koostada nende Balti rahvaste paremate teoste igaaastane ühisnimestik, mis sisaldaks ka ilmuvate ajakirjade nimestiku. See ettepanek ilmus Tartus 1937. a. nime all „Coordination bibliographique“ Teise Balti Riikide Vaimse Koostöö Kongressi Toimetisena.

Et lõpetada Puksoo avaliku tegevuse vaatlemist seoses raamatukultuuriliste üritustega, nimetagem veel, et ta on õpetatud Eesti Seltsi raamatukoguhoidja ning juhatause liige, „Vanemuise“ teatri valitsuse liige Haridusministeeriumi esindajana ja tegev mitmes teises organisatsioonis.

Fr. Puksoo raamatukultuuri-alalised harrastused oleksid poolikult valgustatud, kui ei oleks puudutatud tema kirjanduslikku tegevust sel alal. Tegutsedes oma erialal, on ta avaldanud terve rea teaduslikke uurimusi ja populaarteaduslikke kirjutisi, mis on ilmunud osalt iseraamatuna, osalt mitmesuguseis koguväljaandeis ja ajakirjades. Kirjutisi ja teoseid hakkas ta avaldama alates 1931. a. Enne seda oli aeg kulunud ülikooli raamatukogu tehnilisele korraldamisele. Enamikult on ta raamatukultuuri alal uudisalasid viljelnud, mis seni on seisnud uurimata ja peaaegu täiesti puudutamata. Mingit küsimust käsitles nõjatub ta enamikus oma kirjutistes arhiivmaterjalile.

Teemad, mille vastu Puksoo erilist huvi tunneb, on trüki-kojad ja trükkalid, peamiselt muidugi meie maal, raamatukaubandus ja raamatute levitamine, kirja ja raamatu ajalugu, bibliograafia ja teaduslikud kui ka rahvaraamatukogud.

Esimest küsimust käsitleb ülevaاتlikult kõigepealt tema artikkel „Trükikodade areng Eestis“, mis ilmus ajakirjas „Eesti Graafika“ IV, 1931. Tartu ülikooli 300-aastase juubeli puhul

avaldas ta 1932. a. teose „Tartu ja Tartu-Pärnu Rootsiaegse ülikooli trükikoda“, mis ilmus Akadeemilise Kirjandusühingu toimetiste 9. numbrina. Selles teoses käsitleb ta Riia, Stokholmi ja kodumaa arhiividest saadud ainekogu alusel raamatuasjanduse küsimust Tartus XVII sajandil, peatudes pikemalt Rootsiaegse ülikooli trükiste ja esimese trükikoja juures Eestis. 1934. a. ilmub temalt koguteoses „Gutenberg-Jahrbuch“ saksa-keelne kirjutis „Die Buchdrucker Brendeken in Estland“, milles ta jälgib XVII sajandil Tallinnas ja Tartus tegutsenud trükikalite Brendekenite tegevust ja tolleaegseid trükiolusid. Trüki- kodade ja trükikalite tegevuse vaatlemisele on pühendatud ka tema kaks kõige uuemat kirjutist, millest esimene on ilmunud koguteose „Vana Tallinn“ III köites a. 1938 ja teine ilmub sama koguteose IV köites lähemal ajal. Need artiklid on „Tallinna esimesed eratrükikojad 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel“, milles ta annab ülevaate Iverseni ja Fehmeri, Gresseli ja J. Kelchi trükikodadest, ja „Esimese Piibli trükikal Jakob Johann Köhler“, mis annab käsituse trükitoodangust XIX sajandi esimesel poolel, eriti aga „Piibli“ esimesest trükist.

Samuti nagu trükikodade ja trükikalite tegevuse valgustamisega on Puksoo tegelnud ka raamatukaubanduse ja raamatute levitamise küsimusega. Tema esimese sellekohase artikli leiame ajakirjas „Ajalooline Ajakiri“ 1932, nr. 2. Selles vaatleb ta raamatukauplemist Rootsi ajal Tartus ja Pärnus, eriti aga akadeemia raamatukauplejaid. Oma kirjutises näitab ta peale muu, kui tihedalt olid veel XVII sajandil seotud raamatutöönduse kolm ala — trükkimine, trükitoodete köitmine ja nendega kauplemine. Selles artiklis toodud andmed on samuti uudsed ja hängitud arhiividest. Eestikeelsete raamatutega kauplemisele ja nende levitamisele on pühendatud artikkel „Eesti raamatute levitamisest 19. sajandi keskel“, mis ilmus ajakirjas „Eesti Kirjandus“ 1933, nr. 3. Selles kirjutises valgustatakse peamiselt õpetatud Eesti Seltsi raamatuladude tegevust selle seltsi algpäevil ja kriipsutatakse eriti alla Fr. R. Kreutzwaldi teeneid eestikeelsete raamatute levitamise alal. Raamatukaubanduse ja raamatute levitamise küsimust käsitlevad ka artiklid „Raamatukauplemise oludest Tallinnas XVII sajandi keskel“, ilmunud „Ajaloolises Ajakirjas“ 1937, nr. 1, ja „P. Tielman Hube, Buchhändler in Tallinn und Narva am die Mitte des XVII Jhr.“, mis leidub Õpetatud Eesti Seltsi „Liber saecularis“-nimelises väljaandes.

Kolmas ala, mida Puksoo oma kirjutistes käsitleb ja viljeleb,

on raamatukogud, eriti teaduslikud raamatukogud. Sel alal ilmus temalt 1932. a. Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes pikem artikkel „Die Bibliothek d. Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit“. Selles kirjutises vaatleb ta Rootsi-aegse Tartu ülikooli raamatukogu, selle moodustumist, komplekteerimist, arengut ja koostist, raamatukogu, mis viidi 1710. a. Rootsi ja liideti Stokholmi Kuningliku Raamatukoguga. Teatavasti sisaldas see kogu üle 3000 teose. 1937. a. ilmub temalt ajakirjas ERK nr. 5/6 artikkel „Teaduslikud raamatukogud“, milles ta esineb ettepanekutega, kuidas teaduslikku raamatukogundust Eestis ratsionaliseerida. Tegutsedes Õpetatud Eesti Seltsi juhatuses raamatukoguhoidjana, on ta erilist huvi tundnud selle raamatukogu koostise vastu. Artiklis „Õpetatud Eesti Selts eesti raamatu harrastajana“, ilmunud ajakirjas „Raamatukogu“ 1938, VII aastakäigu 1./2. numbris, annab ta ülevaate selle seltsi väärtusliku raamatukogu koostisest. Samal aastal peab ta Balti raamatukoguhoidjate kongressil kõne teemal „Eesti teaduslikud raamatukogud“, mis ilmus pealkirja all „Igaunijas zinatniskas bibliotekas“ läti ajakirjas „Izglitibas Ministrijas Menešraksts“, s. t. Läti Haridusministeeriumi kuukirjas.

Need kõik on spetsiaalsema teadusliku sisuga artiklid. Nende kõrval on ta avaldanud ka üldisema sisuga kirjutisi, mis käsitlevad kirja, raamatu, bibliograafia ja raamatukogunduse ajalugu. Sääraste hulka kuulub ka tema artikkel „Raamatukogud ja nende rahvusvaheline tähtsus“, mis ilmus ajakirjas „Varamu“ 1938, nr. 6. Selles vaatleb ta raamatukogude arengut ja nüüdisaja raamatukogusid moodsa tehnika edusammude rakenduses.

Puksoo ulatuslikumad tööd iseraamatuina on Eesti Kirjanduse Seltsi populaarteadusliku kirjanduse seerias „Elav Teadus“ ilmunud teos „Raamat ja tema sõbrad“ (1934) ja „Eesti raamatu arengulugu“ (1933). Esimene raamat annab populaarse ülevaate raamatukultuurist kogu selle ulatuses, alates raamat-käsikirja sünnist ja lõpetades moodsa raamatukogudega tänapäeval. Selles leiavad käsitlust kõik raamatukultuurilised probleemid. Puksoo kõige tähtsam ja põhjalikum teos on aga „Eesti raamatu arengulugu“. Selle sissejuhatavas osas käsitleb ta kirja ja selle arengut ning trükikunsti saamist üldistes raamides. Sisu kandev osa on aga pühendatud põhjalikule ja kõigekülgele ülevaatele eesti raamatu arengust, alates selle algusest kuni tänaseni, samuti eesti bibliograafiaale.

Lõpuks mainigem veel tema kirjutist „Eesti raamatukultuuri areng“, trükikunsti 500 aasta juubeli teoses „Eesti

raamatu neli sajandit“, mis ilmub käesoleval aastal. See artikkel haarab kõiki eesti raamatukultuuri tähtsamaid alasid ja tahab olla kokkuvõtte sellest, mis kujundab meie raamatukultuuri sisu.

Jälgides Puksoo tegevust raamatukultuuriga seoses olevail aladel, ei saa me jätta nimetamata tema eriharrastusi, seda enam veel, et need on kõige ligemas seoses raamatuasjandusega.

Eriharrastused märgitsevad eriti inimese huvisuundi, vaimuavaldusi ja kultuurimeelsust ja pälvivad seepärast vajalikku tähelepanu. Paljud inimesed loovad oma eriharrastuste alal tihti rohkemgi kui oma kutse alal. Inimese eriharrastusse on enamasti valatud ta hing.

Puksoo eriharrastuste hulka kuulub raamatuetikettide, kirjamarkide ja eriti eksliibrise ehk raamatuviitade kogumine.

Üsna uus ja alles hiljuti moodi läinud harrastus Eestis on raamatuetikettide kogumine. Raamatuetikettideks nimetatakse märke, millistega raamatute kirjastajad, raamatukaupmehed, raamatuköitjad ja laenuraamatukogud märgistavad oma raamatuid. Need on tavaliselt väikesed sildikesed, mis tähistavad raamatu päritolu kirjastuse, kaupluse, köitekoja ja laenu-raamatukogu järgi. Veel mõni aasta tagasi ei omistatud nende märkide kogumisele mingit huvi. Tänapäeval aga leidub juba mitmeid kogujaid. Nende seas on Puksoo üks innukamaid. Kogumist alustas ta alles paar aastat tagasi ja praegu ulatub tema kogutud raamatuetikettide arv juba ligikaudu 100-ni. Tema kogus leiduvad etiketid on jagatud linnade alusel, kus on tegutsenud etikette omanud ja omavad kirjastajad, raamatukaupmehed, köitjad või laenukogud. Puksoo etikettide Tartu osakonnas silmame näiteks E. J. Karovi ja Fr. Kluge raamatukaupluse, H. Rosenbergi köitekoja, V. Justi raamatukaupluse ja antikvariaadi „Vaht“ jne. etikette.

Puksoo isikuomasem eriharrastus on eksliibrise kogumine, mida ta teostab suure innuga. Tuleb vahet teha raamatuetiketi ja eksliibrise vahel. Esimene on raamatuäri märk, reklaamimärk, lihtne sildike, mis tähistab raamatu ärikuuluvust, eksliibris aga on tavaliselt kunstiese, mis tähistab raamatu kuuluvust teatavale isikule või asutisele, olles peamiselt graafikakunsti saadus. Eksliibrise kompositsiooni komponentidena esinevad mingi motiiv, mis on antud tavaliselt eksliibrise tellija ja omaja poolt, tähistades viimase huvisid ja kalduvusi, selle motiivi kunstiline kujutamine ja omaniku nimi. Eksliibris on seega kunstiteos, raamatu kaunistuse ja ka selle kaitseese, raamatu omaniku kutse ja mõtte sümboolne avaldus, ja sellisena

tähtis raamatukultuuri tegur. Iseseisva kunstialana kujundavad eksliibrised omaette tähelepanu vääriva kunstiloomingu.

Eksliibriste kultuur on väga vana. On teateid olemas, et juba ammu enne Kristuse sündimist leidus eksliibriseid nii Egiptuses kui vanas Kreekas ja Roomas. Kuid tõelisele õitsele löi eksliibriste kultuur Euroopas alles pärast trükikunsti leiutamist XV sajandil. Trükikunst alles andis eksliibrisele tema tähtsuse ja mõtte. Sellest ajast peale levis eksliibriste kultuur suure kiirusega kõigis haritud mais ja praegu on see kõikjal kõrgel arenemisastmel.

Eesti eksliibriste kultuur on alles õige noor. Esimesed eesti eksliibrist meenutavad raamatumärgid kuuluvad ärkamisaega. Tõelised eesti eksliibrised sünnivad aga alles käesoleva sajandi esimesel kümnendil, mil eesti kunstnikud hakkavad neid looma. Esimene nimekam kunstnik, kes eksliibriste kultuuri hakkas Eestis viljelema, on Kr. Raud. Tema kõrval tuleks nimetada veel U. Ivaskit, kellel ei ole küll palju teeneid eesti eksliibriste viljelemisel, seda suuremad teened aga vene eksliibriste tundmise ning uurimise ja kogumise kui ka loomingu alal.

Tänapäeval on eksliibriste kultuur Eestis kiiresti edenemas. Suure tõuke selleks andis raamatuaasta, s. o. a. 1935. Sellest ajast peale on eksliibriste tellimine, valmistamine ja kogumine Eestis väga moodi läinud. Praegu ollakse isegi eksliibriste kogumise palavikus. Senised kogujad muutuvad aktiivsemaks ja uusi sigineb alatasa juurde. See nähtus tähistab kahtlemata meie raamatukultuuri tõusu ja huvi elavnemist raamatu ning temaga seoses olevate esemete vastu.

Puksoo sammub eksliibriste kogujate hulgas esireas. Suuremad kogud Eestis on advokaat J. Genssil ja antikvaar Martinsonil, kelledest esimese kogusse kuulub kuni 2000 eksliibrist. Neile järgneb Puksoo oma ligikaudu 900 eksliibrisega. Neist leidub tema kogus eesti omi kuni 500, balti-saksa ja vene omi kuni 200, läti omi kuni 100 ja muid kuni 100, nende seas eksliibriseid ka Jaapanist ja Ameerikast. Oma eksliibriseid on Puksool olemas kolm, neist üks on valmistatud 1923. a., teised kaks aga 1939. a.

Eksliibriseid hakkas Puksoo 1924. aastal koguma, saades selleks tõuget J. Genssilt, kellelt omandas mõned eksliibrised. Suurema osa oma eksliibristest on ta kogunud viimaseil aastail, eriti pärast raamatuaastat. Enamikult on ta nad saanud vahetamise teel. Kõige varasemad tema kogusse kuuluvatest eksliibristest pärinevad XVIII sajandist. Need on saksa ja baltisaksa

algupäraga ja Puksoo on need hankinud peamiselt vanust raamatuid. Neid on tal võrdlemisi vähe. Hoopis rohkem on tema kogus juba XIX sajandist pärinevaid eksliibriseid. Haruldasim neist on tuntud saksa kirjanikule August Kotzebue'le kuuluv eksliibris. Eesti eksliibrised on Puksool olemas peaaegu täielikult. Neist on haruldasemad V. Kure eksliibris, mis on valmistatud 1914. a. H. Kompuse poolt, siis K. Kadaku eksliibris, valmistatud 1923. a. E. Järve poolt, edasi H. Eggerti eksliibris, valmistatud R. Vaheri poolt ja P. Tarveli eksliibrise proovitrükk, valmistatud P. Areni poolt. Proovitrükkid on oma vähese arvu tõttu eriti haruldased. Neid on Puksoo kogus peale P. Tarveli oma veel mitmeid. Üldiselt on Puksoo eksliibrise kogu omast kohast väärtuslik raamatukultuuri tähistav kunstiesemete kollektsioon.

J. Roos.

M. FR. HASSE JA USULIHALDUSLIK „SÕELUMISAEG“ LÕUNA-EESTI VENNASTE-KOGUDUSTES.

1.

Eesti vennastekoguduse kõige varasemad kirjanduslikud harrastused toimusid peamiselt Lõuna-Eestis, koondudes eriti Urvaste pastori Johann Christian Quandt'i mõjupiirkonda. Lisaks tema enda produktsioonile on äsja selgitatud ka ühe tähtsama Urvaste eestlase Mango Hansu aastakümneid kestnud kirjanduslik tegevus¹⁾. Sel puhul on korduvalt viidatud ka Quandt'i herrnhuutlikule abilisele Matthias Friedrich Hasse'le, kes võis Quandt'i kõrval niisama oluliselt mõju avaldada Mango Hansule. Seejuures on Hasse olnud kümme aastat Lõuna-Eestis juhtiv herrnhuutlane, teostanud liialdusliku „sõelumisaja“ (*Sichtungszeit*) ülekandmist meie kogudustesse ja andnud ka iseseisva lauluraamatu välja, mistõttu väärrib lähemat käsitlemist meie vennastekoguduse kirjanduse uurimises.

Matthias Friedrich Hasse sündis 31. märtsil 1717. a. Saksamaal, Benkensteinis, Thüringis pastori pojana. Ta õppis isakodus ja hiljem vanaisa juures koduõpetajate juhtimisel ning sai neis pastorige perekondades eriti usulist kasvatust. Brandenburgis koolis käies võttis ta osa mingist õpilaste usulisest

1) R. Pöldmäe, Mango Hans. Eesti Kirjandus 1939, lk. 389—406.

ärkamisliikumisest. A. 1737 asus ta pietistlikku Halle ülikooli õppima teoloogiat, kuid ei lõpetanud õpinguid. Ülikoolis tutvus ta Jena ülikooli ärrganud ringkondadega, kes kaldusid herrnhutismi poole. Hasse ei leidnud aga enne usulist rahuldust, kuni tutvus Herrnhuti rändjutlustajatega, kes juhtisid ta krahv Zinzendorf'i poolt kuulutatava Jeesuse surma lunastusõpetuse juurde. 1739. a. paiku külastas ta Herrnhuti²⁾, kuhu tema vend oli juba varem asunud. Sealsest usutööst sai ta seevõrra vaimustatud, et otsustas kogu elu pühendada herrnhutismile. Hallelse tagasi pöördudes kirjutas ta krahv Zinzendorf'ile pihtimusliku kirja. Z. vastas kellegi teise kaudu: kui tema nn. „ökonoomias“ vabaneb mõni ametikoht, siis võivat Hasse sellele asuda. „Ökonoomia“ oli eriline kasvatusasutis Zinzendorf'i poja ja veel mõne jõuka lapse õpetamiseks ning paljud tähtsad herrnhuutlased olid seal tegutsedes saanud oma esimesed kogemused. Hasse asuski a. 1740 „ökonoomia“ üheks õpetajaks³⁾.

Kuna Urvaste pastor Joh. Chr. Quandt oli korduvalt palunud Herrnhutist endale abilist kasvava usutöö jaoks, siis langes see ülesanne 1740. aastal M. F. Hasse'le. Ta jõudis Urvastesse sama aasta lõpul ja asus töösse Quandt'i laste koduõpetajana. Seejuures õppis ta agaralt eesti keelt ja omandas selle üsna kiiresti, nii et võis varsti asuda kohalikku vennastekogudust juhtima⁴⁾. Ta oli esimene herrnhuutlane Urvastes^{4-a)}, kus oli juba 1735. aastast peale toimunud suur ärkamine, kuid seni püsinud Halle pietismi vaimus.

1741. aastal asus Urvastesse ka herrnhuutlane J. H. Rudolph, kes tegutses rohkem rätsepana, sest et ei suutnud vähese hariduse ja eesti keele mittemõistmise pärast palju kaasa aidata hingehooldamistööl. Vahetevahel külastasid Urvastet ka herrnhuutlased Christian David, D. Krügelstein, Biefer jt., kes andsid üldisi juhtnõure, kuid tegeliku töö jätsid Quandt'i ja Hasse kanda. Juba 1743. a. algul näeme Hasse't täie energiaga juhtimas Urvaste vennastekogudust: ta peab suurtel palvekoosolekutel eestikeelseid ettekandeid ja jutlustab isegi kirikus, sest usuteaduse üliõpilasena oli ta praost Rauschert'i juures teinud vastava eksami ja 1742. a. veebruaris saanud kindralsuperintendentilt *venia concionandi*. Ta tegutses Herrnhuti palgalisena,

2) Gemein-Nachrichten. Beylage zur 36-ten Woche 1778, lk. 676—681: M. F. Hasse elulugu.

3) ABU (= Archiv der Brüder-Unität): R19Ga5-b, Urvaste ülekuulamisprotokoll 1743. a. (ärakiri).

4) Sealsamas.

4-a) ABU: R19Gaa1-a, Urvaste vennastekog. diaariumi eessõnas.

seetõttu ei saanud Urvaste vennastekoguduselt mingit tasu, isegi mitte Quand'ilt lasteõpetamise eest ⁵⁾).

1743. aasta uurimiskomisjon kuulas Hasse üle ja püüdis teda teha peavastutajaks herrnhuutliku õpetuse levitamises Urvastes, kus see oli võtnud ülemaaliselt silmapaistva ulatuse. Temalt küsiteldi lähemalt ka Zinzendorf'i eriõpetuse sisu ja püüti kinni haarata mõnest liialduslikust joonest. Kuid Hasse ei tunnistanud ennast sellega solidaarseks. Komisjoni liikmed avaldasid imestust, et Hasse oli kuulsast Halle ülikoolist sattunud vaieldava väärtusega Herrnhuti. Quandt'ile tehti aga otse-seid etteheiteid, et ta oli kutsunud Hasse maale kuulutama lahk-õpetust ⁶⁾. Siiski tulid Quandt ja Urvaste herrnhuutlased komisjoni küsimuskaridest võrdlemisi kergesti läbi, sest nende tegevusest polnud näha erilisi liialduslikke kallakuud.

Kui 1743. aastal avaldatud vennastekoguduse tegevuse keeld Baltimaail tekitas nende ridades raske katastroofi, siis jäi Urvaste kogudus sellest peaaegu puutumata. Palvemaja jäi sulgemata, sest et polnud märgitud „kahtlaste“ nimestikus, loodud organisatsioon elas veidi muudetud kujul edasi, sest et tunnistati Quandt'i eraalgatuseks, ja herrnhuutlikud abilised jäid endiselt kohale ⁷⁾. Hasse püsis 1746. aastani Quandt'i koduõpetaja ametis ⁸⁾, mis maskeeris hästi tema peategevust, herrnhuutlikku hingehooldamist. Siiski ilmnes ka Urvaste koguduses tagasiminekut, sest avalikud koosolekud olid keelatud ja talupojad tegutsesid rohkem iseseisvalt. Kuigi seejuures peeti silmas käppenäidatud üldsuunda, siiski olevat mitmeti kaugenetud tõelisest vennastekogudusest ⁹⁾. Ebaselgus valitses ka Quandt'i ja herrnhuutlaste õigustes, mida oli vaja lähemalt fikseerida. Nõnda seisis Quandt a. 1746 alternatiivi ees: kas võtta Urvaste vennastekogudus enda kätte puhtas luterlikus vaimus või loovutada täielikult herrnhuutlastele ¹⁰⁾? See küsimus oli aktuaalne ka teistes paikades, näit. Kambjas, ja nõudis lahendust.

Uute töökavade läbiarutamiseks siirdusid Hasse ja Rudolph'ite abielupaar 1746. a. aprillis Hollandisse ¹¹⁾, mis oli sel

5) ABU: R19Ga5-b, Urvaste ülekuulamisprot. 1743.

6) Sealsamas.

7) ABU: R19Ga3,6-a, Kurze Relation von dem Anfang und Fortgang der Erweckung in Liefland.

8) ABU: R22,43,17, Joh. Chr. Quandt'i (noorema) elulugu.

9) ABU: R19Gaa18-a252, M. F. Hasse kiri 16. III 1746.

10) ABU: R19Gaa18-a253, J. Chr. Quandt'i kiri 11. IV 1746.

11) ABU: R19Ga2-a, (E. v. Ranzau,) Kurze Historische Nachricht von dem Anfang und Fortgang des Gnaden-Reiches Jesu Christi in Estland. Käsikiri, lk. 49.

ajal Zinzendorf'i tähtsamaks tegevuspaigaks. Hasse informeeris Z-i lähemalt meie maa olukorradest ja esitas suurema ümberkorralduse jaoks kavasad, mis üheskoos põhjalikult läbi arutati. Muu seas soovitas ta Kambjasse asutada iseseisev vennastekogudus ja panna sinnagi herrnhuutlik hooldaja ametisse. 1747. a. aprillis tuli Hasse Urvastesse tagasi ja asus ka uut Kambja kogudust hooldama¹²⁾, sest teised polnud selleks võimalised. Urvaste kogudus langes nüüd täiel määral tema kätte, sest Quandt tõmbus juhtimisest tagasi ja pakkus edaspidiseks ainult oma vaimset abi.

Tegevus Urvastes algas uue hooga ja kestis selliselt paar aastat. See kihelkond sai jälle herrnhuutliku liikumise kesk-kohaks ja andis teistelegi eeskuju. Ka liikus siin kõige rohkem herrnhuutlasi, 1747. a. päeviku järgi kuni 20 isikut, kes asusid peamiselt Võnnu Kriimani saksa vennastekoguduses. Nende mõju eestlastele oli siiski vähene võrreldes Hasse'ga, kes andus täie hooga tegevuse organiseerimisele uues „sõelumisaja“ vaimus.

2.

Vennastekoguduse esimesed aastakümned möödusid asutamisaaja välise aktiivsuse tähe all, 1740-ndail aastail aga tekkis sellele reaktsioon¹³⁾, mis kaldus esikohale tõstma passiivset tundeelu. Kui krahv Zinzendorf tuli tagasi pikalt Ameerika-reisilt, siis puutus talle teravalt silma Euroopa kultuuri ülearenenud peenus, mis näis täieliku vastandina Ameerika töökate kolonistide ja ürgmetsade elanike lihtsusele. Siinsele pedantsele, ebaloomulikule ja diplomaatlikule käitumisele hakkas ta vastu seadma usulisele lihtsameelsusele toetuvat loomulikkust. Tõsiselt usklik inimene pidi jälgima ainult oma vaga südant ja laskma muretult ning takistamatult välja elada oma usuliste elamuste röömul. See oli suur vastand ka Halle pietismi vagaduspraksisele, mis seadis esikohale askeetliku enesepiiramise, raskemeelse patukahetsusvõitluse ja valju enesekontrolli.

12) ABU: R19Ga3,6-b,9-e, J. H. Rudolph'i aruanne Urvastest.

13) Nõndanimetatud „sõelumisaja“ kohta on kasutatud kirjandust: W. Bettermann, *Theologie und Sprache bei Zinzendorf*. Gotha, 1935; H. W. Erbe, *Zinzendorf und der fromme hohe Adel seiner Zeit*. Leipzig, 1928; *Realencyklopädie für protest. Theol. u. Kirche*. Herausgeg. v. A. Hauck. Bd. XXI, lk. 679—703; G. Burkhardt, *Die Brüdergemeine*, I. Teil. 1912; G. Reichel, *A. G. Spangenberg*. Tübingen, 1906. W. Jannasch, *Christian Renatus Graf von Zinzendorf*. *Zeitschrift für Brudergeschichte* 1909, Heft II, lk. 45—80, Heft III, lk. 62—93.

Uue suuna tegi Zinzendorf vennastekoguduses üldmaks- vaks, sest tema korraldusi võeti absoluutse käsuna. 1743. a. suvel asutasid Zinzendorf ja tema lähedased töökaaslased „nar- ride ordu“, mille liikmed võisid kõnelda nagu lapsed ja „nar- rid“. Zinzendorf'i hakati nimetama „papaks“ ja teisi eesnimede järgi, milline komme jäi aastakümneiks kehtima ka meie kogu- dustes. Senist teoloogiat, mille keskpunktis seisis Kristuse lunastusõpetus laiemas tähenduses, hakati kitsendama ühekülge- sele vere- ja haavadekultusele, ristilöödud Kristuse austami- sele. Mõistuslikult konstrueeritud teoloogilist süsteemi püüti asendada „piiblitilise realismiga“, Kristuse elu ja kannatusloo konkreetse pildistikuga, mida pidi väljendama võimalikult mee- leliselt ja naturalistliku mahlakusega. Lunastava Talle asemel käsitleti ainult Kristuse haavu ja verd. Hiljem kitsenes vaat- lus veel ainult Kristuse küljehaava ümber ja muutus aina „füü- silisemaks“. Teiselt poolt kalduti maitsetu naturalismi kõrval ka baroksesse sõnademängu. Kõike, eriti Kristuse kannatust ja „enda kogemusi küljekoopaga“, pidi kirjeldama ainult „ilu- sate sõnadega“, deminueeriva mänglevusega.

1740-ndate aastate teisel poolel hakkas absurdsuseni moo- nutatud haavadereligiooni, „pleurakultust“ asendama Zinzen- dorf'i omapärane triniteedi-printsiip, mis püüdis jumaluse kolmainsust selgitada analoogiatega abielu alalt. Jumal pidi olema isa ja Püha Vaim naine, kes üheskoos sigitasid Poja, Kristuse. See idee sisaldas juba iseendast kardetavat mee- lelist kallakut, mida püüti teadlikult edasi arendada maiste ees- kujude toetusel. Aina julgemalt valiti võrdluspilte perekonna ja abielu nähtustest: armulaud pidi olema mehe kallistus, kogu- dus oli sündinud küljehaavast, mida kirjeldati juba varjama- tult nagu feminiinset organit, kogudus seisis Pojaga mõrsja- suhtes jne.

Propageeritud lapselik armuõndsus oli vaenulik proosali- sele argielule ja raskele kutsetööle, millest püüti võimalikult vabaneda. Sellega kahjustati enda isiklikku kui ka koguduse majanduslikke aluseid, mis olid niigi kõikuvad ja alaliselt võit- lemas kokkuvarisemisega. Passiivses usujoobumuses tunti en- nast vaevalt seotud olevat füüsilise maailmaga ja uneldi nagu tõelises paradiisis. Õndsate grupid liikusid lauldes tänavail, külastasid kaaslasi nende kodudes ja tõmbasid teisedki välja kainest tööhustikust. Vastutuli jaoks jagati ohtrasti venna- suudlusi näole ja kogu kehale, seejuures ei peetud enam soo- ega vanuse vahesid.

Kui puudus tugevam usuline aluspõhi, siis võis selline vabadus varsti viia raskele eksiteele. Eriti vallaliste meeste „koorides“ arenesid liialdused viimase piirini, nii et tegevusse võisid kerkida kõige sügavamasse taandunud ürgtungid.

Kuid „sõelumisaja“ usuline intensiteet on otsinud väljendust ka vaimses loomingus, nii et see periood on olnud erakordselt rikas usulise luule poolest. Selleaegsed kõned ja laulud on liialdustest hoolimata hoogsad ja sügava tunderikkusega, mida vennastekoguduses pole kunagi enam ületatud. Muidugi viis ühekülgsele Kristuse verele ja haavadele tuginev sisu luuletajad erilisele keeletarvitusele, mis otsis naturalistlikku piltlikkust ja edevat mänglevust ning kujunes sagedasti ainult paroodiaks heale maitsele. Kesksemaks moesõnaks sai Zinzendorfi groteskne „ristituuletsirgukene“ (*Kreuzluftsvögelein*), mida varieeriti mõttetuseni ja mis levis suure nakkavusega kõikjale, ka üle keelepääride teistele maadele.

„Sõelumisaja“ vaimuliku luule peaallikaks kujunes vennastekoguduse lauluraamatu XII lisa, mida õpiti suurte osade kaupa pähe ja mis tõrjus muu kirjanduse hulgaks ajaks kõrvale. Tähtsamaks lauluks sai programmiline „Kristuse vere õigus“ (*Christi Blut und Gerechtigkeit*).

„Sõelumisaeg“, mida pärast vabandati kui kuradi kiusatust koguduse hukutamiseks, algas 1743. aastal ja jõudis haripunkti 1747.—1749. aastail. Seda peetakse täiesti usumäratsuslikuks, mis pani kaalule vennastekoguduse eluvõime. Zinzendorf oli küll suuna alustanud, kuid äärmine väljakujundamine kandus nooremale koguduseliikmeile, eriti vallalistele meestele, kelle juhiks sai Zinzendorfi ainus poeg Christian Rénatus (hüüdnimega Christel). Liialduste kõrgpunkti jõuti Herrnhaagi koguduses 1748. aastal Christel'i otsesel eestvõttel. Seal peeti väga sagedasti kooripühi, millest võeti osa magusas õndsusuimas, tihti juba sellises ekstaasis, et ei suudetud enam püsti seista. Isegi sõnades ei suudetud oma elamusi väljendada, vaid ainult ohati ja nuteti vaikselt naudingus. Argitööle ei tahtnud enam keegi mõelda ja selline pidulikkus kestis katkestamatult. Tegutsesid eriti vallaliste meeste koorid, kuna vanemad liikmed hakkasid kõrvale jääma või asusid arvustavale seisukohale. „Küljekoopa“ sünnipäevaks korraldasid vallalised vennad toredaid illuminatsioone ja valmistasid pidulikult ehitud transporendi Kristuse surmahaavast.

Kuid varsti hakkas läbi murdma opositsioon, sest „sõelumisaja“ edasikestmine ähvardas ruineerida koguduse sisekorral-

dust ja levitas eriti vastaste seas halba kuulsust. Sel perioodil kannataski vennastekogudus kõige raskemaid kallaletunge ja põhjustas kõige tigidamaid sõimukirju enda vastu. Nende koostajaks olid peamiselt kogudusest lahkunud liikmed, kes oskasid koos tõsiasiadega usutavaks teha ka kõige fantastilise- maid väljamõeldusi.

1749. aastal selgus valitseva ususuuna hädaohtlikkus ka Zinzendorf'ile endale ja ta asus seda järsult likvideerima. Siis selgus, et ausalt mõeldud „abielureligiooni“ varjul polnud välja kujunenud mitte ainult liialduslik tundereligioon, vaid selle sümboolikasse oli lastud sisse voolata ka jämedaid seksuaalseid instinkte, millega spekuloides pühadusi raskesti teotati. Tekkis süüteadvus ja kahetsus, mille pingutavais heitlustes paljud, eriti aga noor Zinzendorf, on endise pealiskaudse sõnademängu asemel andnud kaunist isikulist luulet. Zinzendorf kõrvaldas tarvitusest senised lauluraamatud ja nimetas neid eraluuleks, millel polevat kogudusega midagi tegemist. Sellest hoolimata käsitati neid kui herrnhuutliku õpetuse ametlikke allikaid ja kasutati jätkuvalt materjalina kallaletungideks. Ka kogudustes elasid laulud edasi, samuti ei suudetud laiemaist hulkadest ühe- korraga kõrvaldada „sõelumisaja“ magusaid jaburdusi.

3.

„Sõelumisaja“ õpetussuundade kajastust võis ka meie maal üsna varakult esineda, sest emakogudusega Saksamaal peeti tihedat kontakti ja uued algatused kandusid kiiresti meile üle. Kuid „sõelumisaja“ kandvamad aastad langesid ühte meie kogu- duste tagakiusamiste- ja takistuste-perioodiga, mil välisühendus oli märgatavalt nõrgenenud ja sisemine tegevus piiratud. See- tõttu polnud uue õpetuse tundmaõppimiseks ja ülekandmiseks palju võimalusi. Alles 1746. aastal, mil esimesed tagakiusamised hakkasid juba nõrgenema, saadeti Lõuna-Eesti vennastekogu- duste juhtiv tegelane M. F. Hasse herrnhuutlikesse keskkogu- dustesse, et uute töökavade läbiarutamise kõrval tutvuda ka „sõelumisaja“ vaimuga ja otsida võimalusi selle ülekandmiseks meie kogudustesse.

Hollandis ja Saksamaal Herrnhaagis uue suunaga tutvudes kiindus Hasse sellesse niivõrd, et ei tahtnud enam neist „maa- pealseist paradiisidest“ lahkuda ¹⁴⁾. 1747. a. veebruaris on ta Herrnhaagist Zinzendorf'ile aru andnud seniste saavutuste ja

14) ABU: R19Gaa18-a,261, M. F. Hasse 28. II 1747 Zinzendorf'ile.

lähemate kavatsuste kohta. Urvastes leiduvat küll hea kogudusekorraldus ja „koorides“ valitsevat tubli distsipliin, kuid puuduvat peaasi — „rõõm haavadest ja enese patusest olemusest“. Nüüd tekkivat juba lootust „meie armsate eesti velistega käituda küljekoopakases nõnda patusepäraselt mänglevalt ja nendega üheskoos pugeda sellesse aina sügavamale“. Sellega olevat algust tehtud tema äraolekul, 1746. a. jõulu paiku „ema Rosina“ (Nitschmann'i) juhtimisel, nagu talle kirjutavat D. Krügelstein. Takistuseks olevat veel herrnhuutlaste puudus kohal. Quandt paluvat saata koguni 3 paari abielulisi, 2 vallalist venda ja 2 vallalist õde, milline nõudmine olevat Hasse arvates täiesti õigustatud 15).

Hasse viibis „õppereisil“ umbes ühe aasta ja tuli Urvastesse tagasi 1747. a. aprillis. Samal aastal loobusid vennastekogudust pooldavad pastorid vastutavast tegevusest Lõuna-Eestis ja andsid koguduste juhtimise lõplikult herrnhuutlastele. Koosolekute pidamine pastoraatides lõpetati ja viidi üle külladesse 16), mis omakorda suurendas herrnhuutlaste tegevusvabadust ja võimaldas „sõelumisaja“ liialduste soodsamat ülekandmist. Hasse'le järgnes sama aasta augustis Saksamaalt suurem grupp herrnhuutlasi, nende hulgas 11 vallalist meest 17), kes näisid olevat ülimalt laetud „sõelumisaja“ vaimuga. Need tegelased on kohal viibinud lühemat aega ja enamuses paari aasta kestel lahkunud, kuid nende tegevus võis olla üsna intensiivne. Sellest leidub aga väga vähe andmeid. Ainult Hasse on veidi üksikasjalisemalt fikseerinud oma tegevust Lõuna-Eesti ringkonna päevikus 18), mis ulatub ainult 1747. a. septembri algusest novembri lõpuni, mil ta tegutses nähtavasti kõige intensiivsemalt väljast toodud mõjustuste ja pealepandud kohusetunde sunnil.

Hasse liikus Urvastes ja mõnes naaberkihelkonnas laialt rahva seas ringi ja tegutses väga agaralt uue vaimu levitamisel. Ka teised herrnhuutlased liikusid palju, kuid rohkem suurte seltskondadena ja jõukamate sakslaste keskel, kuna talurahvaga oli vähe kokkupuutumist. Nad pühitsesid mõisades ja mujal tähtpäevi, korraldasid herrnhuutlikke „armusööminguid“, laulsid, musitseerisid ja kehastasid nõnda täiel määral „sõelumisaja“ muretut usurõõmu. Kuid ka eestlased ei jäänud sellest puutumata, kusjuures vahetalitajana tegutses peamiselt Hasse.

15) Sealsamas.

16) Kurze Relation.

17) Sealsamas.

18) Leidub ABU-s: R19Gaa3-a.

Varsti kuuldus talurahva palvekoosolekuil usujoovastuslikku nuttu ja naeru läbiseigi ning rahva ülimaldseks usuliseks ideaaliks said Jeesuse verised surmahaavad. Üksiknäiteid selle kohta on korduvalt protokollitud mainitud päevikus¹⁹⁾, seejuures on kirjeldamiseks tarvitatud vastavat „mänglevat“ sõnastust.

Esimene suurem koosolek uues vaimus korraldati 17. septembril 1747. aastal Kambja köstri rehes, kuhu esmakordselt kogunes uue koguduse täiskooseis, umbes 600 liiget. Rahvas oli uue õpetuse jaoks kohe seevõrra küps, et „võis nende silmadest lugeda, kuidas nende südamed igatsesid Voonakese ja tema haavade järele“. Pärast „Kulla külle onekenne“ ja teiste laulude ettekandmist olnud rahvas väga rahuldatud — mõned naeratanud ja teised nutnud rõõmu pärast²⁰⁾. — 2. oktoobril on Hasse külastanud Kanepi ärگانuid Paali talus. Neid leidis eri paikades laiali ja pikem hooldamatus oli nad viinud segadusse. Kuid koosolek andis suurt äratust ja siis on ühiselt nauditud rõõmu teadmisesest, et „Voonakene on meid ära valinud tõelisteks ristituuletsirgukesteks ja rõõmsaiks südamekesteks tema küljekoopakeses“²¹⁾.

Erilise tseremooniaga on Urvastes 29. oktoobril 1747 pühitsetud armulauateenistust. Vennastekoguduse liikmed käisid kiriklikul armulaul, kuid korraldasid endi keskel eel- ja järeltunde. Sel korral on järeltunniks kogunenud palvemajja, osavõtjaist moodustatud kogu saali ulatuses kolmekordne ring, langetud põrandale südamlikuks palveks kummuli maha ja tõustud püsti lauluga „küljehoonest“. Seejärel lauldud laulu, mille luuletanud üks eesti mees, igatahes mitte targemini ega rumalamini kui ametliku lauluraamatu autorid:

Kuulke, kuulke! küllekessen
om hä asse ellada,
minna olle jo siin sissen,
nink lä ikkes süvvemba.
Ei mul meelde tulle
taiva rõõm ehk ello,
ni hä om se paikaken,
külleken!
Olle terve vonaken,
et Sul külle oneken!

Lõpuks on üksteist suudeldud, nii et „südamed ja silmad täiesti üle ajanud“²²⁾.

19) Vt. eelmine märkus.

20) ABU: R19Gaa3-a, mainitud päevik 17. IX 1747.

21) Päevik 2. X 1747.

22) Päevik 29. X 1747.

2. novembril on Urvaste „abiliste konverentsil“ mindud „küljekoopa“ ihalemisega lausa narrimänguni. „Eesti südamekestele“ olnud meeldiva konverentsi kõrval armsaks mänguks „armutüli küljekoopast“: igäiks tahtnud selles saada parimat paika endale ja selle üle vaieldud armsasti ²³).

10. novembril on Hasse külastanud Hargla kihelkonda, kus aga 200 organiseeritud velisest oli koosolekule kogunenud ainult 20, olles vahepeal tegevuse katkestamise tõttu loidunud. Kuid väheseid koosolejaid olnud väga kena vaadata, kuidas nad „nagu kalad, kes kaua veest väljas olnud, selle järele ahmisid, kui kuulsid küljekoopakesest“. Ja „tundliku südamega tunnistasid nad, et see jäävat neile ainsaks asjaks ja tahtsid kõik hästi sügavasse pugeda küljekoopakesse“. Järgmisel päeval on Hasse enne lahkumist pidanud lihtsameelseile talupoegadele seletama, mis tähendab sõna „magnet“, ja siis tõendanud, et „küljekoopake“ olevat samalaadselt külgetõmbav ja kaasakiskuv, millele ükski süda ei suutvat vastu panna. Rahuldatud pealtkuulajad kinnitanud, et nad ei tahtvat enam muust teada kui „kõige armsamast küljekoopakesest“ ²⁴).

Armulauateenistusel Urvastes 26. novembril 1747 on õndsus-tunne „küljekoopast“ ja kujutlus armulauast kui abielumehe kallistusest viinud Hasse enda seevõrra ekstaasi, et ta on olnud lähedal lahkumisele „maisest onnist“. Samuti olnud ka lugu „eesti südamekestega“ ²⁵).

Pole teada, kui kaua kestsid sellised liialdused, sest 1747. a. novembri lõpuga katkevad Hasse ülestähendused, muud allikad aga puuduvad täiesti. Kuid selline „kool“ kajastub veel hiljemgi ja on nõnda olnud pikemat aega eestlasele südamelähedane. Eriti elav on olnud sellesisuliste laulude harrastamine, nii et ka pärast „sõelumisaja“ likvideerimist jäid „küljekoopa“ ihalimine ja „ristituuletsirgukeste soputamised“ elavalt rahva teadvusse ning arenesid oluliselt edasi mitmesugustes käsikirjalistes laulukogudes ja suuliselt edasikantavais vaimulikes rahvalauludes. Ka pole teada, mil määral rakendati „sõelumisaja“ tendentse teistes vennastekoguduse ringkondades peale Lõuna-Eesti. Siiski võib veel aastakümnete kestel siin-seal leida teatavate võtete ja väljenduste edasielamist, ka ametliku tegevuse piirides.

23) Päevik 2. XI 1747.

24) Päevik 10. XI 1747.

25) Päevik 26. XI 1747.

Nagu Saksamaal „sõelumisaeg“ kõigist eksisammudest hoolimata oli viljakas vaimuliku luule loomisel, nii on see meie maalgi andnud iseseisva lauluraamatu, mida XVIII sajandi kirjanduse kehvuses võib pidada tähelepandavaks saavutuseks. Küsimus on lõuna-eesi-murdelisest lauluraamatust, nn. „Common Prayer'ist“, mis meile viimaste aegade ni tundmatuks jäänud ²⁶⁾.

Herrnhuutlike laulude tõlkimist lõuna-eesi murdesse alustas Urvaste pastor Quandt, kes a. 1741 andis välja esimese lauluraamatu ja hiljemgi jätkas repertuaari rikastamist, vastavalt elavale tarvidusele kasvavais kogudustes. Nõnda pidas Urvaste „abiliste konverents“ 2. aprillil 1742 vajalikuks, et „patuse laule verest ja haavadest“ veel rohkem tõlgitaks ja tarvitataks ²⁷⁾. Ka tegevuskeelu ajal jätkati elavalt laulmist, eriti nn. „laulutundidel“, mis oma süütuma ilmega hakkasid aina rohkem asendada teisi koosoleku-vorme. Püüti soetada ka uusi laulutõlkeid, sest need populariseerisid kõige paremini herrnhuutliku õpetuse erisuundi. Erilisteks pidupuhkudeks sepitseti tõlkevärssidele lisaks ka algupäraseid, muidugi valjult jälgides Zinzendorf'i eeskujusid. Nõnda istus Quandt 22. sept. 1746 hulga herrnhuutlastega koos ja valmistas päevakohaseid laule eelolevaks ametimeeste õnnistamiseks ²⁸⁾.

Suurt hoogu laulmiseks ja isegi instrumentaal-muusika harrastamiseks tõi „sõelumisaeg“, mis algas Hasse tagasitulekuga. Kuid see energiline töömees, haritud teoloog ja tubli eesti keele oskaja ei tulnud uut perioodi alustama tühjade kätega. Quandt'i väike lauluraamat oli komisjoni uurimise ja järgneva tegevuskeelu tõttu suurel määral juba kaotsi läinud, ja oli vaja sellele soetada asendajat, mis oleks ühtlasi esindanud uut vaimsust. Materjali võidi võtta osalt Quandt'i kogust, mis oli saanud laialdaselt populaarseks. Kuid ka teiste herrnhuutlaste ja isegi eestlaste tõlketööd võisid tulla arvesse. Muidugi tõlkis ka Hasse ise laule, sest oskas eesti keelt hästi, ja vahepeal oli ilmunud Zinzendorf'i lauluraamatule uusi lisasid, mis ilmekamalt kajastasid valitsevat suunda. Eeltööd pidid algama juba varakult, nagu nähtub samaaegse lätikeelse lauluraamatu

26) Esmakordselt mainib seda teost G. Suits artiklis „Vanemast vennastekoguduse kirjandusest“, koguteoses „Raamatu osa Eesti arengus“, lk. 79—80. Tartu, 1935.

27) ABU: R19Ga1,1-h.

28) ABU: R19Gaa3-a, Urvaste päevik 22. IX 1746.

väljaandmisest: luba selleks nõutati juba 1. oktoobril 1745²⁹⁾, kuigi teos ilmus 1747. aastal. Kui Hasse 1746. a. Eestist lahkus, siis pidi tal materjal kaasas olema, sest raamat trükiti Saksamaal Marienbornis 1747. aastal, ilmsesti aasta esimesel poolel, sest mõned eksemplarid olid Urvastesse saadetud ja „tunnipalujatele“ jagatud juba enne Hasse tagasitulekut 1747. a. aprillis³⁰⁾. Suuremal arvul saadi eksemplare alles sama aasta sügisel. Raamatu väljaandmine ja tarvitamine toimus aga täiesti salaja, sest vennastekogudus oli Baltimail ametlikult keelatud.

See on väikesemahuline, ainult 44-leheküljeline raamat 58 herrnhuutliku lauluga, millest mõned on üsna pikad, teised ainult ühe stroofiga. Teost pole meie maal säilinud ühtegi eksemplari. Ainult Vennaste-uniteedi arhiivis Herrnhutis leidub sellest 2 täielikku eksemplari, millest nüüd on saadud fotokoopia Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogule. Teos on ilma autori nimeta, ilmumisaastata, trükkimiskoha teateta ja kummalisel kombel isegi ilma tiitlita. Siin pole tegemist defektsete eksemplaridega, vaid need andmed on algusest peale puudunud. Selline laad on vanemale herrnhuutlikule kirjandusele üsna omane ja teeb bibliograafidele alati kõige suuremat muret.

Teose ilmumisaega — 1747. aastat — tõestavad korduvad andmed kaasaegseis allikais. Need nimetavad ka teost — pealetrükitud tiitli puudumisest hoolimata — „Common Prayer'iks“³¹⁾. Samuti on ühele säilinud eksemplarile, mis kokku köidetud paralleelse läti keelse väljaandega, individuaalselt kaanele trükitud ilustuskiri „Common Prayer“. Ka läti lauluraamatu kõik eksemplarid on ilma tiitlita ja neid nimetatakse allikais sama pealkirjaga. Tõeliselt pole „Common Prayer“ sugugi sobiv tiitel lauluraamatuile, sest on laenatud ühelt Zinzendorf'i liturgiaraamatult 1744. aastast, ja see on omakorda laenatud vastavalt ingliskeelselt teoselt³²⁾.

Raskem on lahendada teose autoriküsimust. Oleme juba ennakult osutanud M. F. Hasse ühendusele teose väljaandmisega. Esimese võimaluse Hasse kui autori oletamiseks annab Hasse viibimine teose trükkimise ajal Saksamaal, eriti Herrnhagis, mis kuulub peaaegu ühte Marienborniga, kus teos trü-

29) ABU: R19Ga1,3-d, Zinzendorf'i kiri 1. X 1745.

30) Kurze Relation.

31) Näiteks „Kurze Relation“ 1747. aasta kohta: „Auch wurde der Common Prayer so wohl ins lettisch als Ehnstnische übersezt, in M[arien]born gedruckt.“

32) O. Uttendorf'er, Zinzendorfs Gedanken über den Gottesdienst. Herrnhut, 1931, lk. 65.

kiti. Kuigi teksti ladujaks võis olla sünnipärane eestlane, nagu hiljem näeme, siiski pidi tavalise menetluse järgi ikka autor seisma trükkimise juures ja valvama eriti sellises haruldases võõrkeeles trükitava teksti korrigeerimist. Hasse Saksa-maale-sõidul võis osalt ollagi raamatutrükkimise eesmärk.

Kuid muudki andmed viitavad Hasse'le kui võimalikule autorile. Kui Lõuna-Eestis samal ajal tegutses kuni paarkümmend herrnhuutlast, siis oli suurem osa koondunud Võnnu Kriimani saksa vennastekogudusse, kus ei puutunud palju kokku eestlastega ega õppinud eesti keelt. Kauem kohalviibinud herrnhuutlased M. Morgner ja J. H. Rudolph olid lihtsad käsitöölised, kes ei jõudnud ka järgneva paarikümne aasta kestel iseseisva kirjandusliku tegevuseni. Vajalikke võimeid omas ehk herrnhuutlane Franke, kes elutses aga Võnnus, eemal Urvastest ja Kambjast kui peatsentrumitest, ning pidas teistega vähe kontakti. Pastor Quandt, eelmise lauluraamatu autor, oli elavamast tegevusest tagasi tõmbunud ega aidanud palju kaasa „sõelumisaja“ harrastustele. Samal ajal alustasid küll kirjanduslikku tegevust mõned eestlased, kellest M. Ignatius ja Mango Hans jõudsid isegi suuremate saavutusteni, kuid 1740-ndail aastail olid nad veel algajad ega võinud täita sellist ulatuslikku, peaaegu ametlikku ülesannet. Pealegi hindasid herrnhuutlased eestlaste tõusvaid võimeid ettevaatusega ega usaldanud neile vastutusrikkaid ametlikke tegevusalasid. Nõnda jääb jällegi ainsaks autorikandidaadiks M. F. Hasse, kes oli juba paari esimese aasta jooksul korralikult ära õppinud eesti keele, suhtles väga lähedalt eestlastega ja kandis Lõuna-Eesti vennastekoguduse juhtiva isikuna suurt vastutust kogu tegevuse eest, mida püüdis omalt poolt igal viisil organiseerida.

Lõpuks omame veel ühte liiki andmeid, mida võib võtta peaaegu täieliku tõestusena. Mainitud 1747. a. päevik³³⁾ on kirjutatud anonüümselt, kuid selles esinevat käekirja võrreldes Hasse poolt signeeritud manuskriptidega võime kahtluseta konstateerida, et päevik on kirjutatud tema käega. Ka kirjel-dab päeviku autor enda intensiivset tegevust mina-isikus, see-juures on nimeliselt mainitud peaaegu kõiki Lõuna-Eesti herrnhuutlasi, ainult Hasse't mitte. 8. oktoobril 1747 kirjutatakse päevikus: „Täna sain ka e n d a e e s t i k e e l s e d l a u l u d³⁴⁾, mis olid juba mõne nädala eest üle Tallinna kohale jõudnud.“

33) ABU: R19Gaa3-a.

34) Minu sõrendusega.

Ja nähtava autori-vastutusega jagas ta 18. oktoobril rahvale „uusi eesti lauluraamatuid“ ning alustas laulmist erilises laadis³⁵⁾. Ka 28. oktoobril said Urvaste „teolised“, kes lugeda oskasid, mõned lauluraamatud³⁶⁾. See näitab ühtlasi, et raamatu eksemplare jagati ainult piiratud arvul, teatavaile usaldusväärseile ametimeestele, nagu see toimus hiljemgi mitme teise väljaande puhul. 3. novembril 1747 istus sama päeviku autor — ilmselt siis Hasse — Quandt'iga koos ja tõlkis laule³⁷⁾. See tõendab, et Hasse oli võimeline luuletama ja jätkas seda ka pärast lauluraamatu ilmumist.

Ühenduses „Common Prayer'i“ trükkimisega peatugem ka ühel kõrvalisemal asjaolul. Teose kahest säilinud eksemplarist on teine kokku köidetud lätikeelse lauluraamatuga ja kaanele trükitud värvilisele pealkirjale lisaks omaniku nimi: C[arl] H a n s e n. See isik on olnud sünni poolest eestlane³⁸⁾ ja töötanud neil aastail vennastekoguduse trükikojas Marienbornis, seetõttu on võinud olla „Common Prayer'i“ teksti ladujaks. Ta sündis 23. veebr. 1725 Tallinnas rätsepa pojana ja veetis lapsepõlve isa loomi hoides. Haridusejano rahuldamiseks on ta oma vanema venna eeskujul soovinud astuda pastori teenistusse ja asunudki 17-aastaselt Tallinna pastori A. A. Vierorth'i juurde. Kui V. paari aasta pärast siirdus Saksamaale Herrnhaagi vennastekoguduse teenistusse, siis võttis ta oma tubli sulase kaasa. Hansen tegutses algul ehitustöölisena ja hiljem võeti ta „vaikse loomuse ja ustavuse pärast raskemais töödes“ Marienborni trükikoja teenistusse. 1751. a. siirdus ta koos trükikojaga Barbysse ja sai seal 1757. a. koguni trükikoja juhatajaks, millises ametis püsis 1773. aastani. Nõnda võis ta tegev olla ka teiste eesti vennastekoguduse raamatute trükkimisel, kuna neid ilmus järgnevail aastakümneil veel mitu ja kõik trükiti Barbys. Ta suri 12. mail 1798. a.³⁹⁾

Tema vend Benedictus (1721—1754) astus Tallinna pastori Mickwitz'i teenistusse, võeti 1741. a. vastu Tallinna vennastekogudusse ja asus 1742. a. Võnnu Kriimani saksa kogudusse, kus tegutses eestlaste hooldajana, lastekasvatajana ja tõlgina. 1747. a. siirdus temagi Marienborni ja asus lastekasvataja ame-

35) Päevik 18. X 1747.

36) Päevik 28. X 1747.

37) Päevik 3. XI 1747.

38) ABU: R19Ga3,6-b,4, J. F. Franke: Etwas von meinen Umständen in Liefland.

39) ABU: R22,22, C. Hansen'i elulugu.

tisse⁴⁰⁾. Nõnda näeme nende kahe venna saatusekäigus päris-orjastatud eestlase „karjääri“ võimalusi vennastekoguduse abil juba XVIII sajandil. Näib, et veel teisigi eestlasi on käinud seda teed, kuid see nõuab iseseisvat selgitamist.

5.

„Common Prayer'is“ domineerib täiel määral „sõelumisaja“ haavade- ja vereluule, mille motiivide valik on väga ühekülgne ja sagedase korduvusega. Raamatu põhisuund väljendub ilmekalt järgnevas stroofis (laulu nr. 2 agus):

Kik kittus sünnis sel vonale,
et temma muste jo tappeti,
se hä vonakenne, kig ilma loja,
ke verre hinnaga lunnastust
toije kig' ilma eest.

Lauludes ihaldatakse süveneda ainult Kristuse kannatusse ja aset leida tema surmahaavades (nr. 2, stroof 8):

Oh teije Hava, ke vallale kistu,
kui armsa mul ollete,
sest ma leisi assend jo teije sissen,
kun mul nüiid allasi hengamissen
hä luggu om.

Tähtsamaks „sõelumisaja“ lauluks sai meil ja mujal „Kristuse vere õigus“ (nr. 3), milles programmiliselt ja üsna elava sõnastusega käsitellakse herrnhuutlikku armuõpetust, mis tuginneb Kristuse lunastussurmale.

Kristusse verre-õigus om
mo ehte, auvo särk nink rööm,
sega ma tahha saista ka,
kui Jummalalle taiva lä.

Ja maise irooniaga pilgatakse vaest kuradit, kellelt on lunastusega röövitud rikkalik hingedesaa (stroof 5):

Se om kül parras kurratil,
(mes poop ta Kristust risti pääl?)
et temma hengi kaotap,
nink õnnisteggija neid saap.

Järgnevas 33 stroofis jutustatakse ballaadilise piltlikkusega õndsas hinge taevaminekut, kauplemist päästva verise „saajasärgi“ ümber, aruandmist maiste eluviiside kohta ja ühist rõõmujoovastust väljavalitud „püha rahvaga“. Sisulisele ilmekusele lisandub elav sõnastus ja lühivärsi rütmiline sugestiivsus.

Puhtlauldava repertuaari hulgas leidub ka üks palvetekstivormel — „Litania neil Mihhe Havule“ (nr. 6), milles selgita-

40) ABU: R6Bb1-a, Niesky Gemeindiarie 1745—1755. Ka mainitud Franke kirjelduses.

takse Kristuse maise elu üksikute faaside usulis-sümboolset tähendust ja lõpus jõutakse surmahaavade üksikasjalisele kirjeldamisele ning usulisele tõlgendamisele. Sellega sarnaneb ka „Üts Laul laste eest“ (nr. 16), mis koosneb rütmistatud küsimustest ja vastustest samadel sisulistel motiividel.

Raamatu algusosa laulud näivad olevat veidi vanemad ja mõõdukama sisuga, milles püütakse küll Kristuse isikut ja kannatussurma konkretiseerida ja seada kogu usulise süsteemi aluseks, kuid ei laskuta veel äärmuslikku liialdusse, nagu see sünnib raamatu lõpuosas. Viimane sisaldab tõlkeid ka kõige uuemaist vennastekoguduse lauluraamatuist, isegi XII lisast⁴¹⁾, milles Zinzendorf saavutas „sõelumisaja“ veidruse haripunkti ja mis jäi kõige viimaseks väljaandeks selles laadis. Lõpuosas leidub rohkem ka ühestroofilisi laule, mille sisu on seda programmilisem, täiesti vormeli teravusega, näit. nr. 51:

Sinno verre hava, naela,
kibbe kroon, rist, vallo, piin,
sinno kinni pantu jalla
päästva kigest häddast siin.
Raige, jone, verre higgsi,
kik mes sulle vaeva teggi,
sinno haud, kun mattetu,
römustap, o Jesus! mo.

Lunastusõpetus koondub täiesti küljehaava ümber, mida vaadeldakse kui kõige konkreetsemat eset, uskliku inimese palumise ja igapäevase elu varjupaika, näit. nr. 21, stroof 3:

Mes hä meel om sel söamel,
kumb külle mulkun hengäp tääl,
sääl armun mängip, elläp,
teep tööd, nink kittap vonakest,
ehk väljan kül om mässemist,
mes ta sääl sissen holip?

Mitmes laulus ihaletakse ja suudeldakse küljehaava kõige suuremas sensuaalsuses. Ekstaatilise armuõndsuse ülim aste saavutatakse laulus nr. 49, milles ei taheta enam haavu kirjeldada, vaid nauditakse passiivses joobumuses ainult sugereerivat nimekõla. Näit. algusstroof:

Se verri Risti-Jummalast,
se volas havu-leppingust,
oh hava! kalli hava!
Te havu havu havu hä
teep havu havu julgust ka,
ja Hava, söame Hava!
Hava! Hava! Hava! Hava!
Hava! Hava! Hava! Hava!
Hava! Hava! oh te Hava!

41) J. Th. Müller, Hymnologisches Handbuch zum Gesangbuch der Brüdergemeine. Herrnhut, 1916, lk. 61.

Leidub ka mõningaid laule herrnhuutlikust „abielureligioonist“, mis kirjeldavad Kristuse ja koguduse vahekorda selliste sugueluliste analoogiatega, et neid on õigusega nimetatud pornograafilisteks. Näit. laul 39, stroof 2:

Kui abbiello visil mul
mo omma mees suud annap,
mo sisse läöp ihholikkult,
et heng nink ihho sullap;
sis ollet taga liggi koon,
et lähhämb ei voi olla siin,
ja lähhämb kui Maria.

Kõige suurem kujutluste ja sõnastuse „mänglevus“, ühtlasi grotesksem pilt usklikust hingest kui „ristituuletsirgukesest“ on saavutatud laulus nr. 34. Seda võib pidada pigemini lastelaulude trallitavaks sõnade ja piltide mänguks kui usuliseks programmluuleks. Näit. algus:

Neide õnsu Risti tule zirkokeiste laulo, kumma ellava sen tulen ehk tossun, kumb Jesusse koolja kehha nink temma risti ümbre om.

Mes Risti tule Zirkuken
teep Vona mannu lendaman,
kui Vona ümbre sopputap,
nink sivuga taad tervitap?
näts minno kullaken.
Sääl Zirkukesse pessa om,
kust välja rajut Kerkuken,
sen õnsan onen:
sen onen, kun om verre välk,
jäi kinni Zirkukesse jälg;
sääl ümbre havu luige om,
se külle jö pääl ojuman,
sääl lööp se õnnis südda
kui piirparts alla vette.

Nõnda vesteldakse „tsirgukese“ tegevusest hommikul ärgates, puuripandult, jalutamas, „nina peale löödult“, süngiheitmisel jne.

Ettekandmiseks on seatud ka koori vastulaulmine, nagu muudelgi lauludel esineb eri osade viisilist ja retsitatiivset vaheldumist.

6.

Need erakordsed laulud avaldasid oma konkreetse pildirikkusega mõju just lihtrahvale ja said varsti laialt populaarseks. Nende ettekandmise ja mõjuavalduse kohta leidub üksikuid teateid mainitud 1747. a. päevikus.

Kui lauluraamat oli Urvastesse saabunud 8. oktoobril, siis juba 17-ndal laulsid „eesti südamekesed“ ühel koosolekul „küljekoopast“ saksa, läti ja eesti keeles, mis oli neile vist mehaa-

niliselt nagu nõidusvormelid pähe tuubitud. Teisi laule lauldi ainult eesti keeles ⁴²⁾. — 18. oktoobri „armusöömingul“ on Hasse laulnud „küljekoopast“ sissejuhatavad värvid ja kuulajad vastanud teiste värssidega. Osavõtjate silmadest ja nägudest paistnud täielik andumine asjale ⁴³⁾. 23. oktoobril on pühitsetud tähtsa herrnhuutlase, Zinzendorf'i väimehe J. v. Watterville sünnipäeva ja „küljekoopa“ lauludele lisaks on mängitud flööti ⁴⁴⁾, mis võis eestlasele olla esmakordseks naudinguks.

Intensiivne lauluharrastus tõmbas kaasa suured hulgad ja andis tubli lauluoskuse. See vastas täiesti Zinzendorf'i programmi nõuetele, mille järgi „piibli tõesid läbi laulda ja neid seega elavaks teha tunnistab vastava koguduse jumalikku olemust“ ⁴⁵⁾. Kuid elujõuliselt koguduselt oodati lauluoskuse kõrval ka võimet iseseisvalt uusi laule luua. Ka kõige väiksemad koguduseliikmed võivad luuletada tähtsaid laule, arvas Zinzendorf ⁴⁶⁾, ja vaevalt üheski teises usuliikumises on olnud nii elavat luuleloomingut, eriti ka laiemate hulkade seas. Sagedasti ongi vennastekoguduse „väikesed liikmed“ andnud püsiva väärtusega laule, peamiselt just „sõelumisaja“ luulevaimustuslikus atmosfääris.

Need nõuded on varakult õhutanud ka meie talupoegi katsetama „voona laulude“ loomisega ja nõnda aluse pannud pidevale luuleloomingule vennastekoguduses. Eespool on juba toodud laul ühelt Urvaste talupojalt. 4. novembril 1747 on keegi talupoeg Mauritse Käsper toonud Hasse'le „üsna kena värtsikese“, mille ta luuletanud ilma kellegi mõjustuseta. See andis herrnhuutlastele idee korraldada järgmisel teisipäeval väheste eestlastega „armusööming“, kus iga osavõtja esitaks enda loodud laulu sellest, „kuidas talle paistab küljekoobas“. Hasse kavatses laulud kokku koguda ja võimaluse korral neid tarvitada ⁴⁷⁾. „Armusööming“ leidis aset 7. novembril ja seal tarvitati joogiks teed, toiduks aga rukkijahust küpsetatud kooki, ehtsat lõuna-eestilist „vatska“. Mõned eestlased olid sepitsenud laule ja need korjati kokku. Et luuletamise ülesanne oli asjaosalistele langenud esmakordselt, siis ei olnud tulemused eriti kiiduväärsed. Siiski olnud laulusepitsused „üsna kenad kuulata“ ja neis väljendatud seda, mis igauks südames

42) ABU: R19Gaa3-a, päevik 17. X 1747.

43) Päevik 18. X 1747.

44) Päevik 23. X 1747.

45) O. Uttendorfer, main. teoses, lk. 44.

46) Sealsamas, lk. 45.

47) Päevik 4. XI 1747.

tundnud. Hasse kopeerinud mõne laulu ja saatnud „armsale südamele“ Rubusch'ile ⁴⁸⁾, kes oli meie maalt pärit ja tegutses parajasti Herrnhaagis „sõelumisaja“ juhtiva isikuna ⁴⁹⁾.

Nõnda on eestikeelne „Common Prayer“ oma sisuga täiesti vastanud „sõelumisaja“ erisuunale ja aidanud seda rahva seas levitada. Ka on teos olnud kaasteguriks eestlaste iseseisva vaimuliku luuleloomingu kujunemisel, mis järgnevail perioodidel sai Lõuna-Eestis üldiseks harrastuseks ja aitas märgatavalt kaasa rahva haridusliku taseme süvendamiseks. „Sõelumisaja“ ummikussejooksmine sundis aga Zinzendorf'i seda kallakut valju käega pidurdama, vastava sisuga luuleloomingu kõrvale heitma ja mitmed juhtivad isikud degradeerima. Ka eestikeelset „Common Prayer'it“ on nähtavasti tabanud kõrvaleheitmine. 1749. a. veebruaris keelati läti keelne lauluraamat ja selle asemele võeti tarvitusele kiriklik lauluraamat ⁵⁰⁾, mis tähendas kaldumist ühest äärmusest teise. Sama saatus võis tabada ka meie „Common Prayer'it“, kuid selle kohta puuduvad andmed. Pärastised allikad ei maini kordagi enam seda teost, püüdes kogu „sõelumisaega“ lihtsa vaikimisega maha salata. Isegi pastor Quandt'i poeg Johann Christian, kellele on kuulunud üks praeguseni säilinud eksemplaridest ja kes on eestikeelsete lauluraamatute küsimust peaaegu teadusliku põhjalikkusega käsitelnud ⁵¹⁾, ei maini ühegi sõnaga „Common Prayer'it“. Kui teos oli seevõrra põlu alla sattunud, siis võisid ka tarvitusel olevad vähesed eksemplarid kaduda, nii et meie maal pole enam ühtegi jälge säilinud. Küll aga kohtame vaimulikes rahvalauludes üksikuid värsse ja stroofegi, mis on „välja hüpanud“ raamatu veergudelt ja tõusnud rahva teadvusse abimaterjaliks uuele loomingu.

Kuidas kujunes aga „sõelumisaja“ lõppjärk ja likvideerimine meie maal, selle kohta puuduvad teated. Nähtavasti on ka Hasse't tabanud karistav ümberpaigutamine, sest 1750. a. juunis viidi ta Urvastest Inglismaale ⁵²⁾ ja veidi hiljem toodi tema asemele kainema laadiga Chr. M. Königseer, kelle tegevusviis Lõuna-Eesti kogudused soliidsemale alusele. Ühe aasta

48) Päevik 7. XI 1747.

49) Nachrichten aus der Brüdergemeine 1862, lk. 81—88, R. elulugu.

50) Kurze Relation.

51) ABU: R19Ga10-b, J. Chr. Quandt'i visitatsiooni-aruanded 1793.—1794. a., lauluraamatuist eriti 2-b.

52) Kurze Relation. Ka: Gemein-Nachrichten, Beylage zur 36-ten Woche 1778, lk. 676—681, Hasse eluloos.

pärast asus Hasse Saksamaale Barby kogudusse vallaliste vendade juhiks, millises ametis ordineeriti 1755. a. diakoniks. Ta tegutses veel Ebersdorfis ja Marienbornis, kuni 1764. aastal sai koos paari teise isikuga ülesande asuda loomisel oleva Ven-naste-Uniteedi arhiivi korraldamisele. Paari aasta pärast läks ta Hollandisse Zeyst'i kogudusse, kus eaka mehena abiellus. Ta tegutses veel mõnes Inglismaa koguduses, asus jälle Saksa-maale ja suri Gnadenbergis 26. detsembril 1777. aastal au-väärse tegelasena ⁵³).

Energilise töömehena ja kirjanduseharrastajana on Hasse veel kirjutanud mitmeid iseloomustusi eestlase elujärje, töö, hari-duse, iseloomu jne. kohta, sagedasti väga huvitavas ja tabavas laadis, kuid nende üksikasjaline vaatlemine ei mahu enam käes-oleva kirjutise piiridesse. Ta on rohkesti näinud talupoja halbu omadusi, kuid püüab neile leida põhjusi, peamiselt ras-kest majanduslikust olukorrast ja pärisorjusest, kusjuures lan-getab üsna teravat kriitikat mõisnike kohta. Rohkesti näeb ta ka talupoja positiivseid kalduvusi, näiteks musikaalsust, tehni-list oskust, haridusejanu jne., mille kohta esitab vägagi huvi-tavaid andmeid. Neis kirjeldustes näitab ta ennast asjaliku olude ja nähtuste analüüsijana, kellele oleks täiesti võõras „sõelumisaja“ liialduslik vaim. Nähtavasti on ta seda harras-tanudki rohkem ajajärgu sugestiooni ja Zinzendorf'i isikliku mõju tõttu, mitte aga sügavamas isiklikus veendumuses.

R. Pöldmäe.

KIRJANDUSE ÜLEVAADE.

Johannes Barbarus: Üle läve. XI kogu värssse. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939. 116 lk. Hind 3 kr. 25 s.

Johannes Barbarus kuulub veel tollesse luuletajate generatsiooni, kelle kujunemise ajastul püsis alles üsna kõikumatult üldine vaade, et kirjanduslik kui ka iga teine kunstiline looming eeldab paratamatult mingit müstilist prohvetlikku või messiaslikku kutsumust. Ning ühtlasi osutusid Barbarus ja tema kaasealised just viimaseks sellises kunstilises maailmavaates võrsuvaks generatsiooniks. Sellele järgnev kirjanduslik põlvkond ei sõandanud enam endale omistada nii autoritaarseid muusa-prohveti missiooni pretensioone.

Kirjaniku loomingut vaadeldes ärgem unustagemgi ajastut ning olustikku. Tõllal, kui Barbarus kujunes kirjanikuks, valitses poliitiliselt mitte üksnes autoritaarne, vaid koguni despootlik režiim. Seepärast on siis ka üsna mõistetav, kui tolle põlvkonna vaimuinimesed, vastukaaluks

53) Hasse eluloos.

piiramatu poliitilisele võimule, endile autoriteeti taotlesid rajada müstilise prohvetliku missiooni näol. See oli tollal teatavas mõttes relv relva vastu, kuid tähistas ühtlasi siiski ka humaansuse poolele asumist.

Meie tolleaegsete vaimuinimeste autoriteedipüüdlusi ergutasid veel ka välismaised traditsioonid ning eeskujud. Kirjanikkude põlvkond oli omandanud oma kunstilise maailmasuhtumise möödunud sajandi lõpu prantsuse vaimuinimestelt, kes samuti polnud veel jõudnud või raatsinud loobuda autoriteedikultusest kunstiloomingu alal, kuigi nad tollal olid juba demokraatliku vabariigi kodanikud — ent saanud selleks siiski alles äsja, pärast ligi sada aastat kestnud revolutsioonilisi heitlusi.

Barbaruse luulepale kannab veel nüüdki ilmsemalt kui ühegi tema kaasgeneratsiooni poeedi oma toda kujunemisajastul sissevajutatud pitselit, mida autor pole püüdnudki välja masseerida või ajamoe järgi ümber minkida. Ta on siiralt jäänud truuks oma muusale, hoolimata, kas see meeldib teistele või mitte. Kuid ratsutades isemeelselt oma peegasusel, ta pole seda ka kunagi profaneerinud vooriveoks. Säilitades kangekaelselt usu enda poeedikutsumusse, ta pole siiski oma talendi arvel laskunud välja kauplemis hüvesid või eesõigusi. Seepärast kuulubki Barbarus oma põhiolmuselt nüüdisaja siirameelsete vaimuinimeste hulka, omades vaid ajastulisest päritolust tingitud erinevust.

Sissejuurdunud usk oma luuletajakutsumusse ning siirameelne suhtumine oma loomingu teevad Barbarusest väga subjektiivse elukäsitusega poeedi, kes oma isiklikule kunstitundele on valmis kõhklematult ohvriks tooma kõik muu, surudes vahel üsna meelevadelt oma sisetundes kujunevasse vormi nii keelendeid kui ka välismaailmast tajutavaid nähtusi.

Käesoleva kogu esimene tsükkel „Üle läve“ algab poeemiga „Maailma lävel“, mille esimeses osas autor annab tuisu kirjelduse, mis oma jõurikkusega ning ilmekusega moodustab iseseisvalt kandva loodusepildi, kuigi see tegelikult on ainult meeleoluline sissejuhatav osa pessimistlikust ajalaulust. Toogem siin mõningaid värse sellest käesolevas kogus peaaegu ainulaadsest, iseseisva kandejõugu loodusepildist:

Akna taga tuuli tuskleb,
vastu seina tuisupühvel
sarvedega tõukab — puskleb,
sõrgadega sõtkub raevu...

Need on hingeldavad iilid,
ülepea ja ülekaela,
kuni ees on mõni õuend,
tarand, mis nad köidab paela,
matab hange tuisukiilid...

Tavaliselt aga põimuvad Barbarusel loodusekirjeldused selles kogus subjektiivsete tunnete ning elamustega nii tihedasti ühte, et nad ei saavuta omaette tähtsust, jäädes ainult autori meeleolude sümboolseiks tõlgendusteks. Isegi konkreetsete geograafiliste kohtade puhul ei pildista autor koha looduslikku välimust, vaid maalib oma isikupäraseid tundeid antud taustale. Luuletust „Dalmaatsia rannik“ ta alustabki järgmiste iseloomustavate värssidega: „Eesriie kist, mis näed — kulissid, / nüüd järgneda võib luulesaaga / ja selle esimene vaatus.“

Otse võrdkujuline autori enda loomingu suhtes tundub „Dinaari Alpide“ puhul kujutatud maailmalooja kätetöö:

Kes nii voolinud on massi,
sisu sulgend kerra, kuupi,
koonuseid loond, püramiide,
püstitand kolosse ruumi?
Kes nii toiminud on huupi,

ajanud kõik reeglid sassi? ...
Suure meistri ajaviide
alasti on jäänud luuni,
ümber sajandite kulg,
kivikõrbe uhkav ulg ...

Kas ei peitu neis Barbarusele nii karakteristlikes ning ühtlasi meisterlikult tabatud värssides kuidagi alateadvuslikult ka autori enese kunsti-käsitluslik kreedo, tema loominguline usutunnistus?

Niisama tihe, kui loodust käsitelles on kokkusulamine kujutatava miljöoga või õigemini selle ümbervormimine oma vaimuläätse kaudu, on autoril ka ajalooliste sündmuste tandrete käsitlus. Nii ütleb ta luuletuse „Sarajevo“ algul: „Ma nagu ise kannaks relva, pussi, / — kaassüüdlane su kuulsas veretöös, / — krae üles tõmmat, rasked mõtted peas, / käes dünamiidi lask, jaoks enda — gramm tsüaani, / nii vandeseltslasena võitlen täna reas...“

Kui eelmine tsükkel sisaldas kaunis rohkesti reisimuljete sugemeid, mis osaliselt olid üsna tugevasti maskeeritud isiklike siseelamustega, siis järgmine tsükkel „Klassika“ on juba eranditult pühendatud Kreeka-reisi muljetele. Ent siingi ei maalita meile kauneid pilte vana ajaloo traditsioonilistest mälestuspaikadest ja muistseist vaimusangareist, vaid skitseeritakse pigem autori isiklike prillide läbi nähtud šarže. „Dionysos“ moodustab isegi puhtakujulise epigrammi muistse Kreeka ainetel meie kodumaa pihta: „Oo, jäta Hellas, tule ära Eesti! / satüürid hülga, metsikud bakhandid! / Dekreediga me määrame sul preestri, / ning sooja koha leiame vakandi“ jne. Luuletus „Klassika“ aga koosneb eranditult aforismidest. Nõnda pakub see tsükkel õigupoolest maailmasuhtumise tõlgitsust muistsete kultuuri reliikviade vahendusel.

Tsükklis „Luulepagu“ näeme autorit võnkumas pessimistlike ja optimistlike mõtiskelude vahel, kusjuures peamisteks probleemideks on nüüdse maailmakorra ja luuletajamissiooni suhted. Poem „Paradoks“ väljendab ilmekalt tema vaateid ning suhtumist luuleloomingusse.

Kõigist pessimismi-kalduvaist juurdlustest hoolimata ei näi Barbaruse loomingut siiski veel ähvardavat hädaoht mattuda ummiklaineisse. Käesoleva kogu viimane tsükkel „Virgumine“ kinnitab, et autoril on veel küllalt vaimset potentsi nii sõjakaks protestiks ühiskonnakorra vastu kui ka kangekaelselt oma tee edasiraiumiseks. Mainigem näiteks selle tsükli parimaid luuletusi „Kevadine“ ja „Pürgimus“, millest hoovab pakitsevat eluenergiat ning vaprat tulevikulootust.

Käesoleva värsikogu on andumusega ning ilmekalt illustreerinud kunstnik A. Laigo.

A. Suik.

August Sang: Müürid. Luuletusi. 1939. Eesti Kirjanikkude Liidu kirjastus. Kaas Ott Kangilaskilt. 63 lk. Hind 2 kr. 50 s.

Oma esimese, omapäraselt pealkirja kandva luuletuskoguga „Üks noormees otsib õnne“ osutus August Sang mõtlikuks, süvenevaks, kogu aja justkui midagi pinevalt kuulatlevaks poeediks. Läbi muljepiltide, läbi väikeste meeolukajastuste ja epigrammidegi oli järjest tunda tõsiseid, kuigi esialgu veel selgemalt formuleerimata otsinguid. Autor „otsis õnne“, kuid nähtavasti mitte seda õnne, mis tuleb vaid elamuste küllusest ja rõõmsast ilutsemisest. Mingi tugev eetilne moment, mingi igatsus oma isiksuse järele ning tung seda isiksust panna millegi kõrgema, otsekui transtsendentset laadi ülesande teenistusse kõlasid juba siis läbi nonde osalt veel nooruslikult kobavate värsside. Ei olnud veel filosoofilist sisu, kuid oli selgesti näha temperamenti, mil oli eeldusi filosoofilise põhikõlaga luuleks. Oli tahet ennast koguda ja sisemiselt koondada, tahet oma olemasolu mõtte defineerimiseks. Ning võis juba saada aimu,

et see mõte ei olnud külmaverelise siitmaailma kodaniku lihtne „positiivne“ ideaal, vaid et autori igatsustel oli mingit hämarat religioosset tooni, et ta ei olnud mitte väga kaugel müstiliste elamuste taotlusest.

Sanga uus kogu „Müürid“ näitab neid meeleolusid veel selgemini. See on täis arvetegemisi endaga ja maise olemasoluga, kuid selles näib peagu täielikult puuduvat vihase arvustuse element. Mitte viha ja rünnak, vaid pettumus endast ja ümbritsevast hallusest ning püüd sellest hallusest üle saada sisemise kirkastumise kaudu on selle väikese, kuid väärtusliku raamatu domineerivaks noodiks. Maailm on rusuv nagu kõrgete, üksluiste müüride vahele suletud aguliõu. Inimene elab selles nagu käabus, kes päevast päeva kannab oma väiksustunde rasket koormat, kuid siiski on ebamääraselt teadlik vabanemisvõimalusest. Igapäevane elu on vaid orjamine, konnakarpide kogumine, väikese roojasõnni ronimine mööda tolmust ning pikka rada. „Loobumine, norg ja hääb“ moodustavad selle oletsemise iseloomustavaima tulemuse. Selles on vähe vaheldust: „Kunas päikest nõrab teile, / kunas aknal vihmatäks. / Nõnda eile, üleile, / üle-tunaeile läks“ („Müürid“, lk. 31). Öhtul taevast vaadeldes hakkab hingel külm: „Maailm on kõle / kui sõtkutud rukis“ („Öhtu“, lk. 26). „Siin on tühi, / siin on rahu“ (seals.) on meeleolu, mille teisendeid selles värsikogus leidub mitmel pool. Varased vaimustused tunduvad La Mancha rüütli tühja endapettena: „ja ma mõistsin alles pärast, / mis on tuulik, mis on narr“ („Tuulikud“, lk. 25). Pisut nukralt tuletatakse meelde poisikesepõlve indiaanimänge, mis on ununud nagu „kaunid noorusplaanid“ („Indiaanid“, lk. 24). Hällilaulgi on vaid valmistuseks tulevas-tele kannatustele: „Ära mine, kergem on meil / kannatada üheskoos“ („Hällilaul“, lk. 29). Kuid sellesse lootusetusse meeleollu kõlab vahel ka teissuguseid, rahutuks ning otsivaks tegevaid häali. Kevad äratab teadvusele, „et vaba linnu lend / on ikka tormis, vastu tormi“ („Kevad I“, lk. 16), ja ka kui tänavad on kergelt kahutanud ja mõtted liiguvad rahulikumalt, on „täis kaotusõndsust härras meel / ja tahab miskit kallist päästa“ (seals.). Ja kui algavad hoogsad, külmad kevadsajud, nii et „tuules nagu trumme taotaks“, võib uue elu tunne puhkeda hõiskuseks (lk. 18). Kuu üle väikse linna kisub meele nimetusse kaugusse („Öös“, lk. 32). Ning vahel need unistused võtavad kindla kuju. Ilmutusena näeb autori pilk Kolgatal sõdurite leerituld ja ristilöödud Jumalat („Kolgata“, lk. 35), või ta kujutleb end Issanda viimse vasallina, kellele Tema „punaste pilvede all / taevast ulatab lipu ja mõõga“ („Nägemus“, lk. 37):

Küll kumiseb varemeis võigas hüüd,
vari küünitab torni tippu,
aga mulle mu uhke Issand nüüd
taevast ulatab mõõga ja lipu.

Ta näeb end muistse vägilasena, kes süütab võlulõkke ning on valmis võitma vürstitare ja riike („Vägilane“, lk. 39). „Läki tee, nüüd tuul on peri, / läki tee, nüüd tuul on peri!“ hüüab talle laht tormisel öhtul, kutsudes teda eemale ududes paistvatest saatanlikest silmapettudest („Pagulased“, lk. 43). „Must kapten“ saab talle igavese otsiva rühkimise võrdkujuks (lk. 44).

Need on kangastused, mis ainult painavad meelt. „Issanda viimse vasalli“ nägemus kaob „allavoogavas raskes sajus“. Kuid on aegu, mil lunastus on lähemal. Öö võib olla ümber nagu surnuaed, ent neile, kes kaua nutavad ja paluvad, võib tulla kirkastuse hetk: „Kas nüüd võib veel kaksiti mõtelda meel? / Ah, öö kõige külmem on koidu eel“ („Tagasi“, lk. 51). Kui on küllalt püsivust ja julgust, nii et ei põgeneta avaneva värava eest, siis silme ees lõovad koidus kiirgama „tänavail tammuvad karjad / ja aedades küpsevad viinamarjad“ (seals.). Sõnatu õnnehoog paneb naerma ja tantsima. Tornis meistri laiba juures valvav õpilane,

kes kuulab trummalina täristavat tuult, näeb aknast valgenema lõöva maailma piirjooni, tajudes ärevile ajavat rüsinat ja kära, ta küünal kustub, ta aken prantsatab lahti, all lõövad rüüd lehvima ja ta peab minema välja, pagedes umbsusest ja surmast ning otsides ahvatlevat avarust („Tormis“, lk. 49).

See kirkastus tuleb ainuüksi neile, kes võib-olla on eksinud, kuid kõiges siiruses püüavad oma eksimusest vabaneda. Otse lapselikus lihtsameelsuses tuleb pöörduda lunastava võimu poole, kes on olemas ja kes ei jäta avitavat kätt sirutamata. Siis tuleb lepitus ja elujõud, siis võib-olla leitakse rohtunud Eedenilaas, mere vesi köidetakse, taevaskullitakse kokku purjedeks maamullast vormitud laevale, ning võidakse minna otsima maailma leidmata tuuma; ja viimaks, kui vastu lööb valgus, päikest heledam, „siis väsind purjed hõiskavad: Lõpp! / ja laevamehed: Algus!“ („Ootel“, lk. 55—58).

Nagu eelnevast nähtub, on kogu kõnesolev luuletusvihk sügavalt pihtimuslik, sõna parimas mõttes subjektiivne ning ühtlasi maailmavaateline. Sageli, õieti enamasti, on kõla sordineeritud, tagasihoidlik, sumbunud, kuid miski käärib ja kumiseb läbi vaiksete toonide. Siin-seal tunne järsku lööb valla tugevates rütmides ning üllatavalt ilmekas sõnastuses (vt. näit. „Kevad III“, lk. 18). Siis häääl jälle vaibub resigneeruvaks, et uuesti vastupanematu ekstaasi mõjul omandada otse orelikõla, nagu võimsana mõjuvas „Nägemuses“, ühes meie viimaste aastate monumentaal-seimaid luuletusi. Teisal see muusika võib muutuda üsna haaravalt sulavaks ja pehmeks, nagu imeilus „Otsegu laps“ (lk. 54), mis on lüürilisi-maid ja läbituntuimaid asju, mida juba mitmel ajal on meie keeles olnud lugeda. Siin on Sangas peituv ehtne religioosus — mil ei tarvitse olla mingit konnaalset ilmet — avaldunud liigutava inimliku ja kirjan-dukliku dokumendina. Nii puhtalt, võltsimatult ja otsekoheselt on meil harva tundeid väljendatud. Siin ei saa öelda muud, kui et see luuletus on tulnud otse hingest. Ning imeliselt seletatud valgus näib lebavat ka raamatu lõppsarjadel „Ootel“ ja „Lepitus“. Neis näib kõnelevat *anima naturaliter Christiana*. Need luuletused säravad sisemiselt. Erakordset lihtsust ja kaunidust on tunnistuses, et „murepäevadki on kaunid / nagu marjad raagund pihlas“ (lk. 59). Ja suurimat andumuse rõõmu kuuldu raamatu viimsest stroofist:

Ja mu raske koorem vajub
ainsaks suudluseks ta kaele.
Ja mu surm on tuleriidal,
nagu mindaks lauldes mäele.

Kogu selles raamatus ei ole midagi braveerivat ega hooplevat. Selle kunst, nii küps ja vormikindel kui see ongi, on toonilt vähenõudlik ning endasse pöördunud. Ükski liiga valju kõla, ainuski vaid virtuositeedi pärast tarvitatud värv ei häiri selle siirust ja puhtust. Kõik on lihtne, läbipaistev ja siiski täis suurt hingelist resonantsi. Vaevalt kuski on otsitud uusi vorme, kuid rütmi nõtkuses, nüansside suures peenuses on tunda äärmiselt herka keeletaidurit. Virtuosooslikkus on mõnikord väga suur, kuid see liitub veenvaima loomulikkusega. Riimid võivad näida väga lihtsatena, kuni mõnest üllatavast näitest märkad, millise peenuse autori kunst ka sellel alal on arenenud (vrd. näit. „kunagi vist — munakivist“, lk. 31, ja „lumme vaotaks — trumme taotaks“, lk. 18). Põhilaad, sõnavara, stroofivormid, pildistik on hergalt traditsioonilised, kuid väike uuendus, ettevaatlik virvendus võib järsku muuta kõik väga uudeks ja mõjuvaks. Autor näib palju olevat õppinud saksa romantikult, näiteks Heinel, kuid keegi ei vahetaks teda nendega — tal on omal subtiilsel viisil täiesti oma toon. Oma nappuses, vähesõnalisuses, õrnas säästlikkuses ta mõjub täiesti isikupäraselt ja tihti sügavalt. Nende värsside kõla pole kerge unustada.

Ants Oras.

A. Hint: Tulemees (Trimmer). Romaan. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939. 232 lk. Hind 3 kr. 60 s.

Mullu oli kuulda, et A. Hint, „Pidalitõve“ autor, kavatsevat merele minna ainese kogumiseks uue romaani jaoks. Ta on teinudki pikema mereretke ja nagu käesolevast teosest näha, mitte tühjade kätega tagasi tulnud. Sel kombel ainesele lähenemine, ainese kogumine ei ole meil veel kuigi ammune. Varem ootas kirjanik, et mägi tuleks Muhamedi juurde. Aga need olid ainult kodumäed ümbritsevate orgude, metsade, järvede ja jõgedega, mis kujutamist nõudsid. Kaugemate mägede juurde tuleb juba Muhamedil endal minna. Mujal on teadlik, plaanikindel ainealale lähenemine, selle tundmaõppimine ja kasutamine juba ammu kombeks. Tuletame siin meelde kas või Zola'd, kes Pariisi „köhu“ studeerimisel siirdus suurte kaubamajade siseelu vaatlemisele, seal kaevandustöö uurimisele jne. Nõukogude Liidus saab üks kirjanik teise järel pooleaastase kõigiti soodustatud komandeeringu, et mõne uue tööstuslinna seenekiirusel tekkimine, mõne jõujaama ehitamine või hiigelkanali kaevamine leiaks sõnakunstilist kujutamist ja sellena jäädvustamist. Mis oli meilgi mullu kirjanike sõidutamine muud kui Muhamedi viimine mägede juurde!

Muidugi on vaieldav, kas mingi ümbruskonna hoolsastki tundmaõppimisest lühikese aja jooksul (pooltki aastat tuleb siin lühikeseks ajaks lugeda) on küllalt, et seda näiteks romaanis kunstiliselt elustada ja hingestada. Maailmakirjanduses on küllalt näiteid, et kõige täpsemgi kirjeldamine ja tõetruum üldpilt ei suuda igakord anda teost, mis lugejat külmaks ei jäta, mis teda haaraks, mis talle tunduks elava eluna. Zola'd aitas tema haruldane kujutusvõime, mis lõi nähtud realiteetidest suuri visioone. Katajeviti (romaanis „Aeg, edasi!“) ja Ehrenburgi („Teises päevas“) on tiivustanud sotsialistliku ülesehituse hoog.

Nii mõnigi kord aitab kirjanik end võõras olustikus, kauges ümbruskonnas sellega, et sinna viib enese lähedusest peategelase, kas või enese teisiku, ja siis selle silmadega kõike näha, selle südamega kõike tunda laseb. Nõnda on A. Hintki seekord teinud. Meile ja temale eneselegi üsna uudsesse miljösse, laeva meeskonna hulka asetab ta gümnasiumi lõpetanud saarlase Eerik Kannu sütekarutajaks, tulemeheks (trimmeriks). See on autori hingeline ja vaimne teisik. Nagu „Pidalitõves“ nii on ka siin romaani peategelane — seesama Eerik Kann — tundelise hingega ja kõrge ideelise pingega. Tema vähemahutavas sumadanis on „Kommunistlik manifest“ ja Marx'i „Kapitali“ esimene köide. Ta idealiseerib Nõukogude kommunistlikku korda (see toimub 1927. aastal) ja taunib siinpool traataeda toimuvat korrupsiooni (lk. 59). Kapten on tema poolvend, aga sellest hoolimata on noor Eerik meeskonna hulgas streigi puhkemisel esimeste seas ja vaidleb vahvasti poolvennaga oma ühiskondlike tõekspidamiste eest. Aga siis satub ta Jäämere rannas Nõukogude sadamasse, näeb oma silmaga „punast paradiisi“ (küll üsna äärest) ja pettub selles. Varsti on tal võimalus pilku heita inglise oludesse, ta näeb, et „püssitikkudele ja klassivahedele toetuv kord“ on seal võõras ja et see rahvas on „õnnelik, jõukas, vaba, demokraatlik, salliv“ (lk. 211). Ühiskondlik ideaal on Eerikul leitud. Sealsamas selgub ka tema kutsumus. Külaskäik ühte inglise algkooli, kus ta näeb sõbralikku vahekorda, mis valitseb õpetaja ja õpilaste vahel kui ka õpilaste eneste keskel, kus õpetaja elab mugavas korteris, omab autot, — see külaskäik saab Eerik Kannu elus „määrava tähtsusega seigaks“ (lk. 211). Ta topib „Kommunistliku manifesti“ ja „Kapitali“ kohvri põhja pesu alla ja lahkub poolvenna laevalt, et astuda kodumaal seminari ja hakata kord õpetajaks. Teda pole enam segamas „petlikkude illusioonide linikud ega kabinet-teadlaste teooriad. — Inimesed, kes ise oma eluga hakkama ei saa, ajavad oma raskused riigi ja ühiskonna kaela. Ei, arst aita iseennast! Kes tahab maailma muuta, peab algama iseenest“ (lk. 220).

Meie ei hakka siin nende tõekspidamiste vastu vaidlema, tähendame ainult nõndapalju, et Eerik Kann, kes on mõeldud peategelasena (muidu poleks ta raamatu pealkirjas), jääb oma ideeliste otsingute, vaidluste ja heitluste tõttu küllalt raamatuliseks, abstraktseks. Ta ei huvita meid kaugeltki nõndapalju kui noor laevapoiss Jonas Lie romaanis „Ikka edasi!“. Selle eest on aga „Tulemehes“ „Kapella“ meeskonna elu ja seigad antud nii värskeis värvides ja realistlikes stseenides, meremeeste kõnelused nii lopsakas argoos, et ideeline trimmer hõlpsasti selle kõige varju jääb. Missugused toredad meremehetüübid on antud Seltskonnategelases, Rutsis, Keerus ja kaptenis! Elu laeval, eriti selle ruhvis, on autor hoolsasti tundma õppinud, mitte nõnda nagu tema ametivend Maran (üks „Tulemehe“ tegelastest), kes ainult kaks nädalat on laeval viibinud ja kohe kirjutab mereromaani „Vee ja päikese vahel“. Maranile ei piisa kirjanikukarjäärist, ta tahab riigikokku pääseda. (On selge, keda siin Marani all mõeldakse.) Maranil, sel kirjanik-karjeristil, lastakse kapteni naine üle lüüa...

Meil on mõnelt poolt õigustatud tuntud tegelaste kasutamist kirjanduslike tüüpidenä. Selle vastu ei ole senikaua midagi öelda, kui neid esitatakse nende kutsele tüüpiliste omadustega. Muidu võib nimega isiku kirjandusse kiskumine tunduda mitte just kunstiliselt vajaliku võttenä, pigemini nurgataguse müksuandmisena, kui mitte mõne arveõiendusena, mis aga lugejaile pole kuigi huvitav.

Ed. Hubel.

A. H. Tammsaare: **Põrgupõhja uus Vanapagan**. Romaan. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939. 297 lk. Hind 4 kr. 50 s.

A. H. Tammsaare uus romaan on mitmepalgeline: algul tekib mulje, nagu oleks tegemist kolkalise külamiljöö kirjeldamisega, siis selgub, et autor on tänapäeva ellu ümber istutanud rahvajutu motiivi Vanapaganast ja Kaval-Antsust, lõpuks aga jääb teadmine, et Tammsaare on võtnud terava arvustuse alla tänapäeva ühiskonna.

Eriti esimeses peatükis, kuid ka pärastpoole annab Tammsaare tabavaid jooni lihtsavõitu külainimesest ja tema mõttemaailmast. Seda teeb ta eriti osavasti dialoogis. Need jooned varjundavad teost väga meeldivalt ja tõstavad lugemismõnu. Vanapaganalgi on neid üsna rohkesti ja sel teel istutatakse mitmeti irreaalne kuju nii tugevasti meie ühiskonda, et kuni lõpuni püsib kahtlus, ons Vanapagan pärit põrgust või maa pealt.

Vanapagana ja Kaval-Antsu motiivi sugemete ülevõtmine rahvajutust ja selle rakendamine tänapäeva ellu on teose teljeks: siit tekib teose sündmustik. Seejuures püsitakse kogu aja reaalse ja mittereaalse piiril, andes siiski ülekaalu reaalsele. Et kuskil on olemas Põrgupõhjanimeline talu, et selle pidajat on hüütud Vanapaganaks ja et läheduses tegutseb Kaval-Antsu talus ettevõtlik peremees, kelle nimeks on Ants, selles pole midagi imelikku. Veel lihtsam on, et uut Põrgupõhja pidajat Jürkat hakatakse hüüdma jälle Vanapaganaks. Ants on omalt poolt väga tänapäevaselt reaalne, ka tema väline vahekord Vanapaganaga on võetud otsekui tõsielust või kohtuaktidest. Kõige selle kaudu pole Tammsaare romaan uus muinasjutt, vaid karm tõsielu.

Imelik on üksnes Vanapagan. Juba väliselt äratav ta tähelepanu: ta on tugev ja mürdumatu otsekui tammepakk, ta on väsimatu, tema naer võib kosta nagu lai kõma tõrre põhjast, ta on omaette. Võõra silma jaoks sellega piirdubki Vanapagana erinevus teistest. Et Vanapagan võib olla kummaliselt ükskõikne inimese surma vastu, et ta on oma hinges kartmatu ja hõlpsasti ning osavasti tapab kaks karu, et tal on juuste peidus sarvenukid, seda kõike ei näe naabrid. Sarvenukid tunduvadki olevat liigsed sellele mehele, kes on rohkem inimene kui tema naabrid. Et Vanapagan on põrgu päritoluga, see selgub ühelt poolt ta enda jutust pasto-

riga ja Antsuga ja teiselt poolt tema elukäigu mõnest seigast: ta esimene naine kaob kummaliselt, nagu oleks läinud ta pärast ajalikku surma põrgusse, ta lastel on kuri saatus, ta enda surm on mittehärilik. Kuid ka neis seikades ei ole midagi, mis oleks lausa mitterealne.

Mitte väliste tunnuste, vaid Vanapagana enda seletuste kaudu tehakse lugejale selgeks, et tegemist on ikkagi põrgu peremehega ja mitte ainult kohtlase jõumehega: lk. 56 pihib Vanapagan pastorile, et tema on tulnud maa peale Püha Peetruse tahtel — taevas ei saada õiget otsa kätte, miks inimesed ei saa õndsaks, ja seepärast Vanapagan katsugu inimesena õndsaks saada, mis tõestaks, et inimesed ei taha õndsaks saada, ja mingu nad kõik siis surses põrgu Vanapagana valitsuse alla; kui aga ka Vanapagan ei suuda inimesena õndsaks saada, siis nähtavasti ei suuda temast nõrgemad inimesedki mitte ja tulgu nad kõik taevasse. Olukord on kujunenud Vanapaganale eluküsimuseks. Niisuguse küsimuseasetusega lahkeb autor rahvajutu piiridest ja asub lahendama inimese põhilisi probleeme. Vanapagana ja Kaval-Antsu ümberistutamine tänapäeva ellu ei ole Tammsaarele ülesanne omaette, vaid see on ainult kompositsiooniline võte, mis tõstab intriigi ning lugejate huvi. Seepärast ei tule ka hakata otsima, kas Tammsaare on Vanapagana ja Kaval-Antsu motiivi hästi ning kujukalt lahendanud; ses mõttes leiaksime ju mõningaid puudusi, nagu mitte küllaldane psühholoogiline sügavus, mitte küllaldane detailsus Antsu puhul jne.

Teose pearaskus langeb Jürka ja Antsu vahekorrale, mis pole käsitledud mitte eeskätt psühholoogiliselt, vaid ühiskondlik-eetiliselt. Ants on ekspluateerija; tema on jõukas, ettevõtlik, nupukas ja tema käes on võimu. Jürka on ekspluateeritav; tema on tööinimene, on puhtsüdamlik ja mõtleb oma hingele. Ants on saavutusrohke, Jürka on tossike. Seltskonna arvates on Ants positiivne nähtus — ta on avalik tegelane, kiriku võõrmünder, käib armulaual, võtab võõraid vastu, arendab tööstust, laiendab põllupinda, annab lastele kõrge hariduse; Jürka aga on negatiivne nähtus — ta rikub seadusi, ta on vaene ja teeb laenusid, ta lapsed kuuluvad kuritegeliku elemendi hulka, ta tapab riigikaitse all olevaid karusid ja ka inimesi ja vihastades õiendab arved teistega ise ega lase seda teha politseil ja kohtul. Väliselt, seltskonna ees on Ants positiivne ja Jürka negatiivne ühiskonna liige; seda on autor alla kriipsutanud.

Miks laseb Jürka end suruda niisugusesse seisundisse? Tema elu pearaskus peitub hingelistes küsimustes, ta ei hooli, kui hästi-halvasti oma elu maa peal mööda saadab. Ta tahab elus mitte nuriseda, mitte laiselda, mitte teisi segada, et siis vaeva nähes, kirikus käies ja kindlasti uskudes õndsakssaamisenisse lõpuks saadagi õndsaks. Ta elab selle doktriini järgi, mille järgi eestlasi sajandite jooksul on juhatatud elama kiriku poolt. Ainult et lõppe märk pole tal enam härilik: ta tahab võita katset ja sel teel mitte jõuda taevasse, vaid ka inimesed viia põrgusse. See on aga kompositsiooniline intrigeeriv võte ja ei vähenda palju tema kui inimese kiriklikult vagasid püüdlusi.

Jürkal Vanapaganana on siiski veel üks tagamõte: ta laseb Antsul lähedasti teha talle ülekohtu, et niiviisi seda kindlamini Antsu põrgu saata. Ta ei meelita Antsu halvale teele, ta ainult ei pane vastu Antsu kurjale tahtele, kui see piirdub lihtsa ekspluateerimisega Jürka arvel. See seik teeb Antsu mitmesuguste kavaluste teostumise hõlpsaks ja ei lase tekkida võitlustel, mis omakorda vähendab teose draamatilist pinget. See ei ole vahend, millega Ants orjastab Jürkat.

Orjastamisvahendiks on kaks asja: ühiskondlik kord ja Antsu veenmisoskus. Kui Jürka vahetevahel protestib, siis pannakse ta vaikima väitega, et kord on niisugune ja ta tehakse tahedaks loogilise turnimisega. Iseloomulik on näit. ses mõttes lugu sellest, kuidas Ants võtab Jürkalt ära poemaja, sest ta ostnud talu ja talu arvel tehtud laenuga oli tehtud

maja — kui antakse kirves, siis läheb kirvevars kaasa ilma pikema jututa (lk. 135 j.).

Kuigi romaani peategelane Jürka on „arult nõder“ (lk. 97) ja ei taha palju mõelda, ometi kogu aja romaani kestes turnitakse loogika abil mitmesuguste mõistete ja kriteeriumide redelil. Selle kaudu selgub Antsu ja Vanapagana vahekord sisuliselt ja selle kaudu lööb autor ka eraviisil sekka, filosoferides kõrvalistest asjadest ja sattudes tihti peale paradoksidesse.

Sisuliselt võttes on Ants täiesti negatiivne nähtus ühiskonnas: ta elab vael ja õpetab teisi vaele, ta ise pole kuidagi loov inimene, tema lapsedki tõusevad küll koolihariduselt kõrgele tasemele, kuid on moraalset madalad ja elu läheb neil rappa; majanduslikult on ta ettevõtlik ja rikas, kuid näib, et see rikkus on kõik kombineeritud teiste ekspluateerimise ja seadustest möödahiilimise teel; ta pole kuigivõrd õnnelik — ainus õnnetunne tekib tal, kui ta näeb, kui osavasti ta teisi sisse veab, näit. pastorit ja Jumalarki armulaula käimise teel, kuid ta kardab ometi, et Vanapaganal on õigus ja et kõigest hoolimata tema saadetakse põrgusse. Antsu kõrval on aga Jürkat valgustatud sümpaatiaga: seltskonna arust on ta veidrik, kuid ta on puhtsüdamlik, on enda peremees, tunneb elust ning tegevusest rahuldust ja kuigi ta tapab ja põletab teiste tõukel, on ta ometi produktiivne — tema on see, kes teeb metsast viljakandvat põldu, tema on see, kes täidab hälle. Inimesena on Jürka tubli, ainult põrgust päritolu tõttu tal on omadusi, mis ei lase tal ühiskonnas lähedasti läbi saada.

Tammsaare on esitanud oma uues romaanis igivana loo ekspluateerijat ja ekspluateeritavast. Ta pole seda teinud eriti sügavalt haarates, kuid ometi omapäraselt. Ta arvustab pessimistlikult ning ironiliselt tänapäeva ühiskonda ja tema eetilist seisundit. Välises tsiviliseerumises ja majanduslikus tõusus pole sisemist kandejõudu, elu seaduseks olevad põhimõisted muutuvad vördjalikeks ja lausa negatiivseiks.

Tammsaare tee on skeptiline analüüs, ta vahend dialektika. Tal on tugevad kriteeriumid, tal on pakitsev tahe jõuda tõeni välja, kuid ta ei leia ehitavat tõde: ta üksnes analüüsib ja ei püüa saavutada mingit põhilist sünteesi.

Dialektikuna ei raatsi ta piirduda sellega, mis räägivad ning mõtlevad tegelased, vaid ta põikab kõrvale ironilisteks tiraadideks, mis kujunevad teose nõrgemaiks osadeks, sest kõrvalekalduvustena pole nendel ka erilist sisulist kaalu ning löövust, vaid jäävad följetoni tasemele (näit. keerutamised poksist lk. 105, teadlastest lk. 105, kirjandusest lk. 145).

Käesolev teos on mõtte- ja kriitikarohke. See pole enam kauge ning üldine kriitika, nagu näidendis „Kuningal on külm“, ega ka isiku psühholoogia raamidesse suletud kriitika, nagu nägime teoses „Ma armastasin sakslast“ ja mõnes varasemas romaanis, vaid tänapäeva ühiskonna põhiolemuse lahkamine. See on viimaste aastate ilukirjanduses küllaltki erutav nähtus.

Tammsaare lõpetab oma teose mitte vahedate löökidega ühiskonna paisetele, vaid traagilise kokkupõrkega ja jämeda- ning väga tugeva-joonelise pildiga Vanapagana matustest. Jürka on arvanud Antsu sõbraks ja lõpuks näeb, et Ants on siiski talle läbi ja läbi vaenlane. Jürka satub viha teele, Ants tõukab teda vaikumisnõksudega aga lausa kurjale teele: Ants ehk kardab, et Vanapagan saab õndsaks, ja soovib, et ta teeks tugevat pattu. Suure patu teeb aga Jürka Antsu arvel: viskab ta peaga kividele ja vigastab teda surmavalt. Ja siis järgneb mitu tulikahju ja lõpuks leiab ajaliku otsa ka Jürka, kes on Vanapagan. Järgneb Jürka matus, mis aga kujuneb otsekui põrgu peremehe matuseks. Nagu esimene peatükk erineb muust oma idülliga, nii erineb lõpp oma toorevõitu naturalismiga ja sümboolsete vihjetega. Jälle on tegemist mitte enam tänapäeva ühis-

konnaga, vaid kummalise ning võika juhtumiga, kus maetakse kiriklikult vanakurja ennast. Tammsaare on saanud oma sõna ütelda, ta tõmbab taas lepitava fantastikaloori karjuva realiteedi üle. Kui sellesama realiteedi üle ja üldjoontes samasuguse sügavusega oleks kirjutanud mõni algaja, siis meie heidaksime ette pinnalisust. Tammsaare oma teoses aga annab palju väikesi puänte, annab isikliku suhtumise ühiskonnasse ja see on kahtlemata huvitav; ja seepärast lugeja ei taha nimetada tema mõttekäike pinnalisteks, vaid mõndagi, mis tundub pinnalisena, vabandatakse aja ning oludega.

D. Palgi.

K. A. Hindrey: **Ja ilma ja inimesi ma tundsin viimati ka.** Suvejutt. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939. 292 lk. Hind 4 kr. 25 s.

Et see „suvejutt“ ilmus „Päevalehe“ joone all ammu enne meie saksasoo kaaskodanike väljarändamist, siis ei ole selle tekkimisel hiltjutiste sündmustega mingit ühendust. Seda enam aga peab imestama selgenägelikkust, mis autorit nende sündmuste suhtes laseb ajuti paista peaaegu prohvetina (näiteks lk. 40).

Muidugi poleks niisugune selgenägelikkus võimalik ilma kirjeldatava keskuse põhjaliku tundmiseta. Meie seniseid kaasmaalasi tunneb autor nii hästi, et lihtsaks „suvejutuks“ nimetatud raamatut vahepealsete sündmuste valgusel võib lugeda kui ümberasumise sügavamate põhjuste selgitust. Võiks koguni ütelda, et see suvejutt oma olude- ja inimeste-tundmisele rajatud selgitustega on ühe ulatusliku ajaloopeatüki lõppsõna.

Hindrey suvejutt pole kahe üksikisiku romaani (kuigi see algul nii näib), vaid kahe vaimulaadilt ja ellusuhtumiselt erineva rahvuse segunemiskatsete äpardumist kirjeldav ja põhjendav teos kuhugi romaani ja veste vahe peale kuuluvas kerges ja oma eesmärgile vastavas kergesti käsiteldavas vormis. Säärane vorm võimaldab autoril peatuda paljude pisiseikade juures, mis aitavad probleemi üksikosi nii- ja teisipidi valgustada; säärane vorm lubab laskuda mõtisklustesse, millede sihiks on panna lugejat ennast parajal kohal vajalikke järeldusi tegema. Järk-järgult ja samm-sammult juhib autor tähelepanu kahelt peategelaselt rahvuskuisimusele, ilma lugejale igavaks muutumata, kuigi detaile vähehaaval sündmustiku sekka koguneb nii palju, et neid kõiki võimatu on mees pidada. Pole tähtiski, et mees seisaksid kõik eraldi võttes tühised üksikasjad; üldmulje on tähtis — üldmuljest kasvav tunnetus.

Nähtuste olemust ja selles juurduvat paratamatust kogu selle ulatuses tunnetama panna Hindrey oma suvejutuga tahabki, kahest küljest valgustades kõiki küsimusi ja enamikku tegelastest ning nende omavahelisi suhteid. Esilekerkivaid küsimusi on õige palju, kuid ühtki neist ei riivata küsimuse enda pärast, vaid selle äratundmise pärast, milleni me peame jõudma, ekseldes rahvusliku ja isikliku iseteadvuse, sügavale hingepõhja sööbinud vimma (lk. 21), mitmelt vaatekohalt nähtud alaväärsustunde, sallimise- ja upsakuseprobleemi, ühtekuuluvuse-probleemi (lk. 59), ühe poole signemisvaistu ja pesaheitmistungi ning teise poole intellektuaalse „kahtluse ja juurdluse vaimu“ mõjul tekkinud kadumistendentsi (lk. 67/68) nii või teisiti paljastavate mõttesähvatuiste paistel suvejutu näilikut kergekaalulises ja paiguti muigamapanevas (lk. 24) keskkonnas, mis end lõpuks vägisi sunnib võtma tõsisemalt kui me tahaksime. Sest iga tegelaskuju taga seisab kompaktne, tihedalt suletud maailm, — kaks eri maailma hoopis isesuguste, teineteisele igavesti võõraks jäävate hinge- ja ihuomadustega, milliseid võimatu oleks ialgi ühte liita, ükskõik kui kaua oleks tulevikuski veel kõrvuti elatud.

Hindrey suvejutt räägib mõndagi kahe maailma segunemiskatseist, kuid jutu sündmustekäik ise näitab kõige paremini, et segunemisest sõna otseses mõttes öieti üldse juttu olla ei saanud. Ükski tegelaskuju iseenesest ei kõnele küll segunemise teoreetilise võimalus vastu, — aga

ometi näeme ja tunneme, et segunemine tõeliselt polnud mõeldav ka parimagi tahtmise juures. Mitte üksikute stõltuvail põhjustel, vaid kahe terviku liiga suure ja kaugeleulatuva erinevuse tõttu. Seda erinevust ei teinud olematuks üksikisikute hea tahe, isegi üksikisikute vastastikune kiindumus mitte; igal juhul oli parem, kui loobuti ühinemiskatses, — ehkki loobumine oli mõnikord valus. Valu oli üürrike, ja kui valu oli kustunud, siis asendas võõraverelist omavereline, — jäi vaid põgus mälestus võib-olla ilusast, kuid ikkagi ebasündsast elamusest, millele parem oli mitte enam mõelda. Jäi terake tarkust: suurt elutarkust, mis ütleb, et ülejooksikud kuskil ei kuulu õieti siia- ega sinnapoole.

M. Sillaots.

Salme Kabur: Reet Tammiku. K.-ü. „Loodus“, Tartu, 1939. 334 lk. Hind 5 kr. 60 s.

„Reet Tammiku“ on armuromaan, mille tagapõhjaks, nagu Pärlisillaotsa teoselgi, on truu ronimine mööda kodanlikku karjääriredelit. Siin on suure siirusega paberile pandud noore üliõpilase armulugu, millest hiljem areneb noore naispedagoogi abieludraama. Peakujud on usutavad ja üsna elavalt edasi antud. Nad moodustavad vastandkarakterid. Kui Reet Tammikut võiks nimetada realistiks ja moralistiks, siis Kaj Vezerek on fantastitüüp, kel puuduvad erilised eetilised printsiibid.

Reet püüab visalt oma eesmärkide poole — teenida raha, lõpetada ülikool ning saavutada õpetajakutse, tööala, mis teda huvitab. Armastusele mõtleb ta käega lüüa, osalt skepsisest, osalt põhimõttel, et see ikka kuhugi välja ei vii. „Ja kui abielu, siis mõistuslik, olukorda kergendav, sind su eesmärkidele lähendav“ (lk. 65), mõtleb ta. Lühidalt — Reeda ideaalid on lihtsad, antud ühiskonnas kõigiti loomulikud, ka mitte liiga kõrged ega pilvepealsed. Reeta kujutatakse kui elurõõmsat, iseseisvat ning sealjuures tõsist, isegi usklikku naist. Tal on ka oma „kättesaamatud ideaalid“ luuletaja Ain Ellermaa näol, kelle poole ta vaatab palvetades ja aukartusega. Seda noorpõlvearmastust hoiab ta aga range dualismiga reaalelust lahus, nagu usklik inimene kunagi.

Kuna Reet elab töörohket üksiklaselu, ei jaksa ta vastu panna ainsale sõbrata, kes pakub armastust. See on Kaj Vezerek, mordia päritoluga noor matemaatika üliõpilane. Reet õieti allub vaid Kaj soovile, innustudes teise vihaaogudest ja omapoolsest tarbest olla armastatud. Tekib lühiajaline õnnelik kooselu, mis lõpuks ometi viib konfliktini. Autor jätab lahkuminekü põhjuse peaaegu müstiliseks. Kaj lihtsalt tüdineb järsku oma naisest, kel on juba kolm last ja kes teenib perekonnale ülalpidamist. Tüdinemise põhjused antakse edasi väga umbkaudu.

Ometi pole romaanis raske jälgida konflikti idusid. Vaadelgem näit. Kaj karakterit. Ta on fantast, kes muretult luiskab igaks otstarbeks. Ühesuguse kergusega luiskab ta selleks, et aidata Reeta, selleks, et teda kõita enda külge, kui ka selleks, et teda petta. Ta ei pelga isegi hullumeelset mängida, vabanedes nii kaitsevääst. Kord avaldab ta ka tegelikke meeltesegaduse märke: kardab minna üle tee, sest näeb tuledes musti täppe.

Tähtsaima vastuolu abielupaari vahel näib aga moodustavat erinevus sihtides. Kuna Reedal need on kindlad ja reaalsed, pole Kaj'l üldse selgesti piiriteldud sihte. Ta tahab vaid teha teaduslikku tööd, tahab jõuda kaugele ega hooli vist palju karjäärist kui niisugusest. Reedale viskab ta näkku: „Mina nõuan naiselt rohkem kui mehe jumaldamist ja armastamist“ (lk. 278). Reet on kibestunud. Ta ei tunne end milleski süüdi olevat ning deklareerib mehele: „Sinu kaudu kaotasid usu inimesse“ (lk. 295).

Reet ei tundu lugejalegi „süüdi“ olevat, välja arvatud vahest tema veidi revideerimata vaated armastusele. Olles algul täiesti külm varajaste halbade kogemuste (vägistamine!) tõttu, viib vahetõttu Kaj'ga ta

ainult niikaugemale, et hakkab jaatama armastust üldse. Kaj isiku suhtes on ta tunded vähem sügavad. Lahutuse päevakorrale ilmudes muutuvad need enam ja enam pimedaks kiindumuseks mehese ja konventsionaalseks omandustungiks, hirmuks seltskondliku blamaaži ees.

Kui Reet oma abielu varemeil oleks lahendanud ka selle keerdsõlme iseenda tundeeluse, oleks romaanil pool mõtet juures. Nüüd jääb see aga kuidagi enda tööga ja anduvusega uhkustava naise romaaniks.

Suureks plussiks tuleb „Reet Tammikus“ lugeda tegevuse arengu ja lüürilise tundeühendaja õnneliku kokkusulamisest. Otse tüüpilised on ka elurõõmu puhangud, mida tulvub pisimategi asjade vaatlemisel. Näit.: „Ja läbi kõrgete akende nägi ta suurte kivimajade vahel haljast pärna-puud, mis liigutas nii rõõmsalt helerohelisi oksa, et kitsad lehed otse helkisid kuumas päikeses ja sinist taevastki pilgutast teravate katuste vahelt“ (lk. 148).

Aira Kaal.

Marta Sillaots: Sealtpoolt künniseid. Tagasivaade. Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, Tartu, 1939. 221 lk.

Teatavasse juubeliikka jõudes, ületanud nii-öelda oma nooruse tagumise piiri, M. Sillaots on elustunud kirjutama raamatuid, mil on tagasi-vaatamise, arvepidamise, kokkuvõtmise iseloom. Elupäevade rodu tunduks lünklikuna, paiguti loogikalageda unenäona, kui seda hiljem ei saaks mõtestada ja viisipäraselt reastada omandatud kogemuste najal.

Neist raamatuid „Viiskümmend“ ja „Neli saatust“, millest autor ühte nimetab biograafiliseks visandiks ja teist psühholoogiliseks varipildiks, taotlevad ilukirjanduslikku vormi, teatavate autobiograafiliste lisandustega. „Sealtpoolt künniseid“ on otsekujuline autobiograafia.

Ilukirjanikuna Sillaots ei armasta fabuleerida, välja mõelda haaratavat sündmusklikku, pinevustada intriigi. Ta keskendub sisemisele portreejoonistusele, isiksuse arengu kujundusele, hingeelu ja karakteri lahkamisele. Ja et talle pole antud kujutluse erksamat lendu, siis on ta sunnitud piirduma tõsiasjadega, mis ta on enese juures tunnetanud või lähimas ümbruses kogunud. Seepärast ka Sillaotsa väikeses ilukirjandusliku laadiga toodangus valitseb autobiograafiline ja memuaariline element loomingu üle. Kõik näib tiirlevat mitte kuigi kaugel mingist „tõestisündinud loost“, või on otsese kuuldu-nähtu ümber konstrueeritud. Sillaotsa romaan ja novellid pakuvad intellektuaalset huvi, kuna aga elamuslik külg oma kinniselt kuivavõitu laadiga ja tavalisest mitte-väljaküündiva temperamendiga jätab jahedaks. Sillaots ütleb ise, et ta ilukirjanduse teedele on sattunud pedagoogiliste juurdluste kaudu.

Kuna „Viiskümmend“ ja „Neli saatust“ oma ilukirjandusliku ebamäärasusega võimaldasid kirjanikul välja elada tundelisi konflikte ja ära reageerida hingeelulisi komplekse, siis on ta kergendatud tundega võinud asuda käesoleva raamatu kirjutamisele, mis sisaldab objektiveid andmeid ja tööku. „Sealtpoolt künniseid“ on autori elu- ja kujunemisloo nii-öelda välisasjalik käsitus, antud kirjanikule omase selgejoonelisuse ja täpsusega.

Kui lapsepõlve ja vanematekodu kirjeldatakse paratamatute idülliliste joontega, siis kaob see intiiimne toon sellest peale, kui algavad elluastumise seigid. Käesolevais memuaarides on täiesti välditud naise hingeelu, romantilised ja perekondlikud motiivid. Selle asemel antakse vaimse arengu kroonika. Sillaots liigub oma eluloos peamiselt elukutse joont mööda: pedagoogina, postiametnikuna, kirjanikuna, avaliku elu tegelasena. Me teeme koos autoriga kultuuriloolisi tähelepanekuid ja elame kaasa suurtele ajaloolistele sündmustele, mille poolt selle põlvkonna iga oli kohutavalt rikas.

Erilist huvipõnevust pakuvad need seigid, mida Sillaots on üle elanud postiametnikuna (Tallinnas ja Tartus) paljudel ühiskondlikult ärevail silmapilkudel. Ja täiesti arusaadavalt, sest ajalooliste pöörete ja

ühiskondlike murrangute puhul on postkontor see tundeline koht, kuhu teatmete niidid ja traadid kokku jooksevad. On näiteks haarav, kuidas telegrafist Sillaots tajub Saksa okupatsioonivägede Tallinnale lähenemist. „Telegraafis vaikis üks aparaat teise järele... Aparaatide-ruumis valitses masendav surmaga-heitlemise õhkkond. Seisti rühmiti aparaatide ümber. Võeti vastu üksikuist jaamadest tulevaid viimaseid (eraviisilisi) teateid, tervitusi ja jumalagajäätü-sõnu. 22. veebruariks oli enamik aparaate tummaks jäänud. 24. veebruaril vaikis ka Tartu poole sõna pealt: „Praegu tulid sakslased postimajasse sisse. Elage häs—“ Ühendus katkes, vool oli välja lülitatud.“

Sillaotsa mälestused haaravad enese ümber ligi pool sajandit ajaloolist tagaseina, kultuuriloolist arengut, paarisaja-leheküljeline raamat muidugi ei suuda ühtegi järku põhjalikumalt valgustada. Ent üksikuid, isikliku prisma läbi nähtud episoodide on antud elavalt ja kujukalt. Kirjaniku isiklikust elust saame andmeid, tööku ja viipeid sellise rohkusega, et Marta Sillaotsa kindlajoonelise ja omapärase isiksuse kujunemine osutub meile kõigiti mõistetavaks.

H. Raudsepp.

Eesti Vabadussõda 1918—1920. II köide. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Vabadussõja Ajaloo Komitee kirjastus, Tallinn, 1939. 568 lk., koos illustratiivsete liidetega üle 650 lk. Hind broš. 8 kr. Teos sisaldab muu hulgas 7 pilti mitmevärvtrükkis ja 79 pilti vasesügavtrükkis eri lehtedel ning 196 pilti tekstis ja 38 skeemi, neist 10 eri lehtedel, kokku 340 illustratsiooni. Lisas 17 tähtsat dokumenti, 4 diagrammi, suur mitmevärviline sõjateatri kaart.

Käesoleva köitega jõuab lõpule meie Vabadussõja populaarteaduslik esitus. Selles köites käsitletakse Vabadussõja sündmusi alates meie pealetungioperatsioonist mais 1919 ja lõpetades rahulepingu ja demobiliseerimisega 1920. a. I poolel.

Allakirjutanul oli I köite ilmumise puhul võimalus üksikasjalisemalt sõna võtta (vt „Eesti Kirjandus“ 1938, nr. 2). Tolles arvustuses juhtisin tähelepanu mõningaile sisulist laadi puudustele ja lünkadele. Seal avaldatud vaatekohad ja märkmed kehtivad suurel määral ka II köite kohta, kuigi siin mõndagi on paremini tehtud. Piirdun seepärast käesolevas peamiselt mõningate üldhindavate mõtete esitamisega äsjailmunud köite kohta.

Kõigepealt väärrib rõhutamist see eeskujulik talitusviis, millega teos on koostatud. See põhjalik töö on toimunud järgmiselt: käsikirja algredaktsiooni on koostanud kindral A. Traksmaa; see käsikiri on 2½ aasta jooksul kahel lugemisel läbi töötatud Vabadussõja Ajaloo Komitee juhatuse poolt (koosseisus: kindralid J. Soots, N. Reek ja A. Tõnisson, professorid J. Uluots ja H. Sepp) kindr. A. Traksmaa ja Vabaduss. Ajal. Kom. Töökomisj. juhataja kol. M. Kattai osavõtul; hiljem on tööd veel sisuliselt ja redaktsiooniliselt viimisteldud VAK Töökomisjonis. Nii selles kui ka väljaandmistöös on olnud peatoimetajaks kol. M. Kattai. Lisaks on mitu asjatundlikku tööjõudu koostanud teosele skeeme ja valinud pildimaterjali. Niiviisi pikkade aastate kestel ja hulga asjatundlike isikute individuaalsel ja kollektiivsel koostööl on käesolev teos (hoollimata uurimuslike eeltööde vähesusest ja sündmuste ajalisesest liiglähedusest) niivõrd küps, et jätab igati viimisteldud töö mulje. Tuleb ideaalseks pidada ja kadestada neid töötamisvõimalusi, mis on olemas Vabadussõja Ajaloo Komiteel. Kui meil kõigi ilmuvate suurteoste valmistamiseks loodaks samasugused ainelised eeldused, nagu on olnud siin! Kui palju hõlpsam oleks siis pakkuda kvaliteettööd.

Selleski köites on eriti huvitavad sissejuhatavad sünteetilised osad, näit. sõjaaegse toitlusküsimuse, rahanduse, sõjaväe varustamise jne. kohta. Säärased osi on ulatuslikul määral köite algul (74 lk.), aga neid kordub veel tagapoolgi, näit. lk. 239—284 ja mujal, eriti aga üldiste kokku-

võtete kujul teose lõpus. Neisse on asjatundlikult kokku võetud meie Vabadussõja ja vabadussõjaaegse olustiku kvintessents. Tegelike lahingoperatsioonide kirjeldused täidavad vaevalt poole teosest, ent suurepärastele skeemidele toetudes on nende jälgimine huvitav ja põnevgi, näit. sõda langesveeriga.

Olulise puudusena tundub tööks tarvitatud või täiendavaks lugemiseks sobiva kirjanduse täielik mainimatajätmine. Meil on parema populaarteadusliku kirjanduse puhul („Eesti ajalugu“, „Elav Teadus“, „Suurmeeste Elulood“ jm.) saanud heaks uususeks, et teose või peatükkide lõpul antakse tarvitatud kirjanduse ja allikate loend või vähemalt soovitatakse raamatuid täiendavaks lugemiseks. Vabadussõja kohta avaldatud kirjandus on juba väga rikkalik. Käesolevas Vabadussõja ajaloo oleks olnud sobiv ja erakordselt viljakas juhus ning koht koondata ja tutvustada kõike tähtsamat vabadussõjaainelist kirjandust. Oletame, et mõnd lugejat huvitaks üksikasjalisem ülevaade Saaremaa mässust a. 1919. Talle oleks väga käepärane, kui ta leiaks käesolevast raamatust valiku sellekohast kirjandust, mille hulgas leiduksid näit. V. Negro mälestused ja küsimuse igakülgse selgituse huvides isegi kommunistide piiritagune väljaanne „Saarte töörahva revolutsioon“ (1934) jm. — Kirjanduse mainimine oleks seda enam vajalik, et kahest tüsedast köitest hoolimata on sinne ülevaade Vabadussõjast siiski veel täiesti konspektiivne, nii et igal sammul tekib huvi palju laiemalt kuulda.

Ka piltide allkirjad võiksid mitmel puhul olla täielikumad. Näit. pilt lk. 255 — „Eesti-N.-Vene rahuläbirääkimised Pihkvas septembris 1919“. Laua ümber istub 8 isikut, kuid neist tutvustatakse nimepidi ainult kaht: A. Birki ja L. Krassinit. Kes on teised? Üldse eelistatakse tuua pilte juhtkonnast ja mainida piltide allkirjades vaevalt muid kui ohvitserkonna, n.-ö. eliidi nimesid; mitte kordagi vist ei mainita lihtsõdurid nimepidi, vaevalt leidub siin isegi nende lihtsõdurite ja allohvitseride pilte, kes said toime vägitөгudega, mida hinnati Vabadusristiga. Kuigi teoses endaski leidub kohti, kus rõhutatakse meie vabadussõjaaegse kaitseväge demokraatlikku vaimu, tundub selle sõja ajaloo käesolev käsitlus ses suhtes olevat pisut ülemuslik, „kindrallik“.

Seda laadi üldistel teemadel võiks teose kohta muidki kriitilisi märkmeid teha, samuti on lugemisel võimalik olnud teha mõnd detailsetki arvustuslikku tähelepanekut, millel aga pole küllalt olulist kaalu, et oleks huvi laskuda nende üksikasjalisemasse esitamisse.

Kokkuvõttes tuleb täiesti tunnustavalt alla kriipsutada käesoleva teose koostamise eeskujulikkust ja põhjalikkust, ainejaotuse ülevaatlikkust ja käsitluse meetodilist küpsust ning tihedust, vaatekohtade asjalikkust ja vastuvõetavust, sõnastuse selgust, ladusust, koguni keelelist ilu, mis kõik kokku teevad teose huvitavaks, kergestiloetavaks, isegi haaravaks kõige ta kainuse juures. Kiitvalt tuleb mainida, et teos on varustatud hoolikate isiku- ja kohanimede registritega, sõjaväeosade ja -asutiste nimeregistriga ning tähtsamate sündmuste ajatabeliga. Sellele liitub suurepärase ja rikkalik pildi-, kaardi- ja skeemimaterjal, milles on huvitavat niihästi lihtsale lugejale kui väärtuslikku teose teadlikule tarvitajale. — Selle teose 2 köitega me oleme nüüd saanud täiesti hea ja tüseda, laiemaile hulkadele kohaldatud ülevaate meie Vabadussõjast, kuigi tuleb olla teadlik, et siinpakutu on alles provisoorne käsitlus ja et Vabadussõja ajaloo uurimuslik läbitöötamine seisab alles ees. — II köitest jäi parem ja küpsem mulje kui I-st: siin tundub käsitlus sisuliselt ja meetodiliselt kindlam ja ka tehniliselt on edasi jõutud (eriti lahingute värvilised skeemid on siin palju paremad).

Arvatavasti asub VAK nüüd kohe Vabadussõja ajaloo teadusliku väljaande teostamisele. Ent oleks tähtis, et selle kõrval teostatakse mõningaid monograafilisi uurimusi Vabadussõja üksikute operatsioonide ja muude tähtsamate küsimuste kohta.

August Palm.

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1940 ASUTATUD 1906. XXXIV

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja D. PALGI.

Toimetus:

P. ARISTE (rahvaluule), H. KRUIUS (ajalugu), F. LINNUS (rahvateadus), A. SAARESTE (keel), FR. TUGLAS (kirjandus).

Käsitõrjate tagasisaatmiseks lisatagu postmargid. Avaldatud käsitõrjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetust jätab enesele õiguse avaldada käsitõrja lühendatud kujul.

Toimetust ja talitust: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Aia 19 Tartus, telefon 43-00, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti. Aastakäik umb. 800 lk.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil ka otsiläinud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbri korrapärasest ilmumisaega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistest raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroo, Aia 19, tel. 43-00.
Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 20-63.
„Noor-Eesti Kirjastus“ o/ü., Rüütli 11, tel. 38-22.
K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 22-50.
O/ü. J. G. Krüger, Rüütli 11, tel. 27-60.

„Pressa“, ajakirjand. keskladu, Rüütli 11, tel. 29-58.
Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. 428-83.
„ „ „ S.-Karja 23, tel. 446-11 ja 479-25.
K/ü. „Rahvapäikool“, Pärnu m. 10, tel. 446-66 ja 446-67.
„ „ „ Harju 48, tel. 444-37 ja 444-39.
A. Keisermann, Kinga 6, tel. 414-51.

Kuulutused teksti järel: lehekülge 75 kr., pool lehekülge 40 kr., veerand lehekülge 20 kr.

Varasemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügilt otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXXII (1930—1939) hinnaga à 6 kr., nahkk. 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saate oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS
Aia 19, Tartu, tel. 43-00, posti jooksev arve 20-36.

ÜKSIKNUMBRI HIND 50 S.